

ԴՐՕՇԱԿ

ISSN 2579-2954

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Պաշտոնաթերթ

(75-րդ տարի) Թիվ-5 (1651)

Մայիս 2021

Բովանդակություն

«Դրօշակ» ամսաթերթ
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության
պաշտոնաթերթ
Հիմնադիր՝ «ՀՅԴ պատմության թանգարան
հիմնադրամ»
Երևան, Միեր Սկրուչյան փ. 12/1
Հեռ. (+374) 10-52-18-90
Էլ. հասցե՝ droshak@arf.am
Կայք՝ <https://www.droshak.am>
Գլխավոր խմբագիր՝ Արտաշես Շահբազյան
Խմբագրական խորհուրդ

1- Առաջնորդող

Մեր լինելիության ընտրությունը (Էջ 1-4)

2- Քաղաքական

Անի Մելքոնյան

Խլված հաղթանակների մայիսը (Էջ 5-7)

3- Իրավաքաղաքական

Գեորգ Յակոբճեան

Ալիեւի տարածքային նկրտումները

միջազգային օրենքի լոյսին տակ (Էջ 8-10)

4- Տնտեսական

Արմեն Գրիգորյան

Հունավորել համահայկական ներուժը,

ձևավորել համազգային օրակարգ (Էջ 11-14)

5- Հայ դատ

Գևորգ Ղուկասյան

Դասական Էթնիկ լոբբինգի հաղթանակն

ու ԱՄՆ-ի փոփոխվող արտաքին

քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում

(Էջ 15-17)

6- Պատմության լուսարձակ

Արմեն Խաչատրյան

Թուրքական զորքերի ներթափանցումը

Հայաստան ու Անդրկովկաս և 1918 թ. Մայիսյան

հերոսամարտերը (Էջ 18-22)

Վանիկ Վիրաբյան

Առաջին հանրապետության մրիցիայի և

բանակի տարեգրությունից (Էջ 23-26)

Վանիկ Վիրաբյան

Հայաստանի Հանրապետության

հետախուզությունը 1918-1920 թթ. (Էջ 27-29)

Դերենիկ Կարոյի Մելիքեան

Ռազմական գործողությունները Հիւսիսային

Իրանում եւ քրիստոնեայ բնակչության (հայերի եւ

ասորիների) կոտորածները. 1914-1916թթ. (մաս

2-րդ) (Էջ 30-34)

7- Հայրենի եզերք

Վաչագան Ռստակյան

Հայոց մայրենին երեկ և այսօր (Էջ 35-37)

8- Դաշնակցական բեմ

Աւօ Գաթրճեան

ՀՀԿ կազմակերպական ապակեդրոնացումը

կուսակցության ամրակուռ խարիսխ

(Էջ 37-38)

9- Ընկերական գրույցներ

Նորեկ Գասպարյան

Շուշի կամ անուսադիր գեներալների

սովորական պատմությունը (Էջ 39-40)

10- Ընթերցումներ

Վրէժ-Արմեն

Գնահատելու համար Պալեաններու ներդրումը

(Էջ 41-44)

Մեր լինելիության ընտրությունը

ՀՀ վարչապետի պաշտոնից հրաժարականի մասին սույն թվականի ապրիլի 25-ի տեսաուղերձով Նիկոլ Փաշինյանը կարծեսթե վերջ դրեց խորհրդարանական առաջիկա ընտրությունների կայանալ-չկայանալու վերաբերյալ խոսակցություններին: Չբացառելով քաղաքականության անկանխատեսելիությունը, մանավանդ մեզանում և մեր օրերում, այնուամենայնիվ ցանկանում ենք հավատալ, որ ընտրությունների անցկացման որոշումը որևէ պատճառով կամ պատճառաբանությամբ չի բեկանվի, և մեր ասելիքը բխեցնում ենք այս իրողությունից:

Հայաստանում, Արցախում և առհասարակ հայության կյանքում ներկայումս տիրող բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտի պայմաններում, մեր հայրենիքի առջև ծառայած ազգային ու պետական մարտահրավերներին հանդիման ինչպիսիք ընտրություն պետք է կատարի հայաստանցի ընտրողը:

Ակնհայտ է, որ սա հերթական ընտրություն չի լինելու, այլ քաղաքական անսխառեղ գործընթաց, որի ժամանակ, ըստ էության, տեղի է ունենալու կողմնորոշում երկու քաղաքական հոսանքների միջև, որոնց այս պահին կանվանենք Նիկոլ և հականիկոլ այլընտրանք:

Թե Հայաստանը ինչ հեռանկար կունենա Նիկոլ Փաշինյանի հետագա պաշտոնավարման դեպքում, անաչառորեն քննելու համար պարտավորված ենք զգում մի կողմ դնելու մեր անձնական վերաբերմունքը, ինչպես և չանդրադառնալու այն բազմաթիվ մեղադրանքներին, որոնք որքան էլ փաստարկված թվան, այսօր դեռևս իրավականորեն չապացուցված վարկածներ են: Ավելին՝ ցանկանում ենք հարցերին անդրադառնալ հատկապես հասարակության այն հատվածի հետաքրքրությունների տեսանկյունից, որը համոզված է, որ հենց գործող վարչապետն է այն մարդը, որը կարող է երկիրը դուրս բերել ներկայիս համընդհանուր ճգնաժամից, լուծել նրա անվտանգության խնդիրները և հայկական երկու պետությունները դուրս բերել խաղաղ ու սահուն զարգացման մայրուղի:

Մեր ասելիքը սկսենք ամենացավոտ ու այս պահի ամենակենսական խնդիրներից: Այդ խնդիրներից է Արցախի հայկական լինել-չլինելը՝ նկատի ունենալով հատկապես անվտանգության, տարածքի և կարգավիճակի հարցերը: Անվտանգությանը և սահմաններին վերաբերող հարցերի այս բլոկի մեջ ներառենք նաև Հայաստանի սահմանների խնդիրը, ադրբեջանաթուրքական տանդեմին այս կամ այն կարգավիճակով Զանգեզուրի տարածքով ճանապարհ կամ ճանապարհներ տրամադրելու հարցը և բուն Հայաստանի տարածքների նկատմամբ Ադրբեջանի բացահայտ ու առավելապաշտական հավակնությունները:

Մեր դատողությունները կառուցելով միայն փաստերի հիման վրա՝ արձանագրենք, որ պատերազմում կրած ծանր և ջախջախիչ

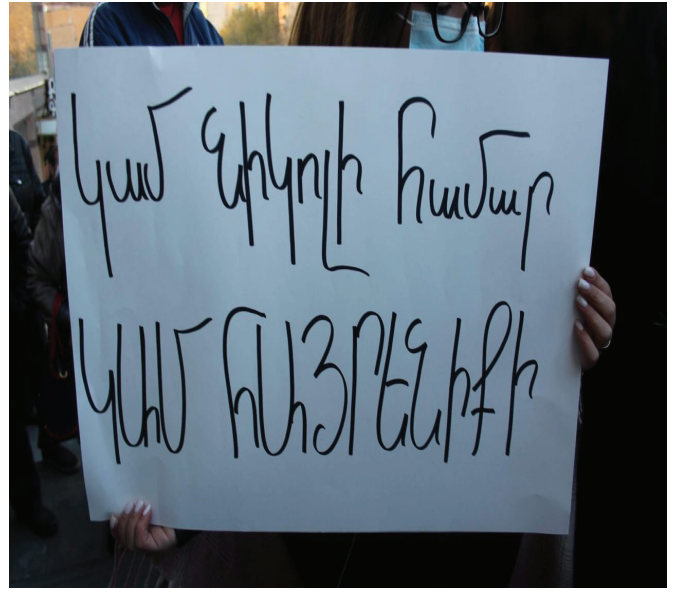

պարտությունից հետո Նիկոլ Փաշինյանը՝ որպես երկրի ղեկավար և գերագույն գլխավոր հրամանատար, կորցրել է ամուր դիրքերից բանակցություններ վարելու կարողությունը: Ավելի շուտ՝ նա ոչ թե որպես բանակցությունների լիարժեք կողմ է հանդես գալիս, այլ մասնակցում է դրանց՝ իր պահանջների իրավունքը լրիվ հանձնած ռուսական կողմին և պատրաստ ստորագրելու ցանկացած փաստաթուղթ՝ անկախ նրանից՝ հայության սպասումները դրանում արտացոլված են, թե ոչ: Ասվածի ամենավաղ վկայությունն այն է, որ պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո Ադրբեջանը տիրացավ հաշտության հայտարարությամբ չամրագրված հսկայական տարածքների, պատմության մեջ որպես անսխառեղ երևույթ միակողմանիորեն գծում է Հայաստանի ու Ադրբեջանի նոր սահմանները, գերիներին պատանդ պահելով փորձում է հայկական կողմին պարտադրել տարածքային, հաղորդակցական ուղիների և այլ զիջումներ: Ընդ որում, այս ամենն ուղեկցվում է Ադրբեջանի պայմաններն ընդունած Հայաստանի ղեկավարի հասցեին վիրավորանքներով և երկրի նկատմամբ ագրեսիվ, նվաճողական բնույթի հոխորտանքով: Հայկական կողմն ունակ չեղավ լուծելու ըստ տրամաբանության առաջնահերթ լուծում պահանջող՝ գերիների ազատ արձակման հումանիտար խնդիրը, ինչը պետք է դիտվեր մյուս խնդիրների լուծման նախապայման: Քանի որ հոգեբանական-կամային և գուցե մեզ համար անհայտ քաղաքական պատճառներով ՀՀ առաջին դեմքն անկարող է արձագանքելու հակառակորդ կողմի լկտի պահվածքին ու հավակնություններին, նրա թելադրանքով (այլ կերպ լինել չի կարող) Հայաստանի անունից թույլ հակադարձումներով շատ հաճախ հանդես է գալիս Արտգործնախարարության մամուլ խոսնակը՝ դրանով իսկ լրջորեն զգելով պաշտոնական պատասխանի մակարդակն ու կշիռը: Հայաստանը խուսափում է միջազգային ստյաններում կառավարական մակարդակով պատերազմական հանցագործությունների, գերիների, ադրբեջանական հավակնությունների և այլ հարցեր բարձրացնելուց: Որքան էլ ամոթալի լինի խոստովանելը այսօրվա

ապրող սերունդները չեն կարող չընդունել, որ իրենց ապրած տարիների ընթացքում երբեք այսքան անպաշտպան ու նսեմացված չեն եղել:

Այսպիսով՝ Նիկոլ Փաշինյանի և նրա քաղաքական թիմի ամենամոլորակավոր պաշտպանների համար պետք է ակնհայտ լինի, որ Նիկոլին ընտրելու դեպքում վերարտադրված իշխանությունն անգոր է լինելու ստեղծված կացության մեջ բեկում մտցնելու. չպետք է մոռանալ, որ այս պարագայում խոսքն արդեն ոչ թե Արցախի, այլ Հայաստանի ապագայի մասին է: Հույսեր չկապելով պարտված իշխանության հետ՝ մնում է աղոթելը, որ ռուսական գործը պինդ պահի թե՛ Ադրբեջանի, թե՛ Թուրքիայի հետ պետական սահմանները, թեև սա էլ վերջնական երաշխիք չէ, եթե հիշենք հենց արցախյան վերջին պատերազմը: Այս պայմաններում արագորեն երկրի պաշտպանության խնդիրները լուծելու փոխարեն Նիկոլ Փաշինյան ղեկավարն անում է ճիշտ հակառակը. ժողովրդի հետ հանդիպման ժամանակ նա հայտարարում է, որ գորակոչ կարելի է կազմակերպել հինգ տարին մեկ՝ երեք ամիս ժամկետով: Սա ուղղակիորեն նշանակում է քանդել բանակը, ինքնապաշտպանության հնարավորությունից զրկելով՝ կործանման դատապարտել պետությունը, իսկ արյունախում թշնամիներով շրջապատված ժողովրդի ճակատագիրը թողնել Աստծո հույսին: Սա է սպասվում գործող իշխանությանը նորից իշխանության բերելու դեպքում:

Երկրի անվտանգությանն ու զարգացմանը վերաբերող խնդիրների շարքում երկրորդ կարևոր ոլորտը արտաքին հարաբերությունների ճակատն է: Դատելով զուտ փաստերով՝ միանշանակորեն կարելի է պնդել, որ գործող իշխանությունների օրոք արտաքին հարաբերությունների ոլորտը ճախողված էր: Արևմտյան գանազան կառույցների ազդեցությունը կրող անհատների թիմային անցումն իշխանության ի սկզբանե խաթարեց նոր իշխանության նկատմամբ Հայաստանի ավանդական և հիմնական դաշնակիցների վերաբերմունքը: Անվտանգությունը անհանդուրժողականության վերածվեց Նիկոլ Փաշինյանի և նրա թիմակիցների կողմից ավանդական դաշնակիցների շահերը ոտնահարող գործողությունների պատճառով (հակասական հայտարարություններ, նրանց ազդեցության և հեղինակության թուլացում Հայաստանում, հարաբերությունների ակտիվացում վերջիններիս թշնամի տերությունների ու ուժերի հետ, նման կազմակերպությունների միանալը և այլն): Կարելի է բացառություն համարել Ռուսաստանի հետ պահպանվող ոչ ակտիվ հարաբերությունները, ինչն էլ պայմանավորված է հիմնականում Ռուսաստանի մտահոգություններով՝ ա) Հայաստանի իշխանությանը ամբողջովին չհղելու հակառակորդ ճամբար, բ) Անդրկովկասում ունեցած իր կենսական շահերով գ) իր թիկունքը ամբողջովին իրենց տիրապետության տակ առնելու ՆԱՏՕ-ի և Թուրքիայի նկրտումներին դիմակայությամբ և

այլն: Բայց թե պաշտոնական Ռուսաստանն ինչ վերաբերմունք ունի Հայաստանի իշխանությունների հանդեպ, բացահայտում են ոչ պաշտոնապես նման պարտականություն իրականացնող, կրեմլյան թելադրանքով գործող հեռուստահաղորդաշարերն ու գանազան վերլուծական կենտրոնների ղեկավարները: Հայաստանի ձախող ղեկավարությունը չկարողացավ արդարացնել նաև իր՝ իշխանության գալով շահագրգռված արևմտյան ուժերին: Որպեսզի ասվածը փաստարկված լինի, պարզապես հիշենք, որ անցած երեք տարիների ընթացքում Հայաստանի իշխանությունները, մեկերկու ճանաչողական փոխայցելություններից բացի, չեն ունեցել պաշտոնական կամ պետական ոչ մի այց և նման ընդունելություններ: Երկրների ղեկավարների մի քանի աշխատանքային փոխայցելությունները եղել են նախապես ծրագրված ժամանակացույցներին համապատասխան (ԵԱՏՄ նիստեր և այլն): Բոլոր ճիգերը՝ Նիկոլ Փաշինյանի համար ապահովելու քիչ թե շատ բարձր մակարդակի ընդունելություն ամերիկյան վարչակազմում, հանգեցին Կալիֆոռնիայի փոխնահանգապետի հյուրընկալությանը: Հայաստանն արդեն երեք տարի դուրս է արտաքին քաղաքական ու դիվանագիտական ակտիվ գործընթացներից, և այս իրողության ամենաակնհայտ հետևանքն այն է, որ Արցախյան պատերազմի ժամանակ ու դրանից հետո որևէ պետություն կամ միջազգային կազմակերպություն չփորձեց գործնականում աջակցել մեզ կամ դատապարտել ագրեսիան, Թուրքիայի ներխուժումը տարածաշրջան, պատերազմական հանցագործությունները և դրանց հետևանքները: Ոչ մի կշտամբանք ԵԱՀԿ-ի կողմից չի հնչել այն բանի համար, որ, վիժեցնելով բանակցությունների ընթացքը, Ադրբեջանը խախտեց ուժի սպառնալիքի և ուժի կիրառման հարցերում, ապա նաև բանակցությունների ընթացքում ամրագրված սահմանների, ապագա կարգավիճակի

և այլ հարցերում սահմանված կարմիր գծերը: Այսօր էլ հակամարտության կարգավորման միջազգային միակ ձևաչափը ներկայացնողները բերանները ջուր առած լուր են բռնի ուժով իրավիճակի նման փոփոխության հարցում, իսկ հայկական կողմը ոչ մի քայլ չի անում այդ լուրջությունը խախտելու համար: Վերջապես Հայաստանի անփորձ-անկարող պաշտոնյաները մշտապես ձեռնծալ մնացին և ոչինչ չձեռնարկեցին Ադրբեյջանի կողմից միջազգային կազմակերպություններում անցկացված գանազան հակահայ բանաձևերի դեմ: Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ Հայաստանը քաղաքական, դիվանագիտական ճգնաժամի, եթե չասենք՝ մեկուսացման մեջ գցած իշխանությունը վերարտադրվելու դեպքում ոչ մի հնարավորություն չի ունենալու արմատական բեկում մտցնելու այս ասպարեզում ևս: Հայաստանը արտաքին ուժերի համար այսօր հեղինակազրկված, քաղաքական արժեք ու հեռանկար չունեցող պետական կազմավորում է, և այս կացության հեղինակ իշխանությունը ոչ իրավիճակը փոխելու որևէ քայլ է անում, ոչ էլ կարող է անել:

Հայաստանի համար ոտքի կանգնելու, հզորանալու ու խոցելիությունը հաղթահարելու հաջորդ կարևոր պայմանը տնտեսության թոփաքային զարգացումն է: Գալիք ընտրությունների նախօրյակին Հայաստանի գործող իշխանությունը տնտեսական տեսանելի ապագայի վերաբերյալ այնպիսի խոստումներ է տալիս, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն ոչ մեկնարկային իրավիճակի, ոչ տնտեսական զարգացման եղած (ավելի շուտ՝ չեղած) նախագծերի, ոչ սպասվող ներդրումների և աճ ապահովող այլ գործոնների հետ: Անցած եռամսյակում Հայաստանում չեն կազմվել տնտեսական զարգացման հիմնավորված ու իրատեսական նախագծեր, չեն կատարվել քիչ թե շատ շոշափելի ներդրումներ, աճ չեն արձանագրել մեր տնտեսության ավանդական ճյուղերը: Հակառակը՝ տնտեսությունը ազատ անկման վիճակում է, բացառվում է արտաքին կամ նույնիսկ ներքին ներդրումների հավանականությունը՝ պայմանավորված այս ոլորտի արհեստավարժ պաշտոնյաների բացակայությամբ, վարվող տնտեսական սխալ քաղաքականությամբ, ներքաղաքական մթնոլորտով և անկայունությամբ, երկրի անհեռանկարայնությամբ և այլն: Կարճ ճամանակահատվածում իշխանությունը զգալիորեն մեծացրել է պետական պարտքը և շարունակում է նորանոր պարտքեր վերցնել երկրի ֆինանսական գործունեությունը նվազագույնս ապահովելու համար: Հայտնի է, սակայն, որ մինչև գալիք ընտրությունները վիճակը մի կերպ պահելուց հետո երկրի ֆինանսատնտեսական անկումը դառնալու է շատ ավելի ակնհայտ՝ հանգեցնելով տնտեսական նորանոր ճյուղերի կաթվածահարմանը, գործազրկության աճին, դրամի շոշափելի արժեզրկմանը, մթերքի ու առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների գների անվերահսկելի աճին և այլն: Գումարվելով բացասական այլ գործոնների՝

այս իրավիճակն անխուսափելիորեն մեծացնելու է արտագաղթի ցուցանիշները: Անցած տարիներին մի շարք հիմնարկների լուծարման, աշխատատեղերի կրճատման պայմաններում որոշ ոլորտներում և գերատեսչություններում աշխատավարձերի հատվածական բարձրացումները կամ տնտեսական աճի մասին թվանկարչությունը չպետք է մոլորեցնեն. քաղաքացին տնտեսական վիճակի վերաբերյալ դատողություն պետք է անի երկու հիմնական ցուցանիշներից ելնելով՝ գրպանի գումար և գներ:

Երկրի և սեփական ապագայով մտահոգ յուրաքանչյուր քաղաքացի պետք է հասկանա, որ, անկախ համակրանքից ու հակակրանքից, ներկա իշխանությունների կառավարման շարունակումը աղետաբեր, եթե ոչ կործանարար է լինելու Հայաստանի համար:

Վերևում թվեցինք մի շարք ուղղություններ, ըստ որոնց իրականացվող արդյունավետ գործընթացներով է պայմանավորված լինելիության ճակատագրական ջրբաժանի առջև հայտնված մեր երկրի ապագան: Թվարկված գործոններից բացի՝ իրավիճակի հաղթահարման համար ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունի նաև համախմբված ժողովրդի միասնական կամքի ակտիվ դրսևորումը: Դժբախտաբար, գործող իշխանությունը առաջին օրվանից հասարակությունը բաժանեց սպիտակների ու սևերի, պառակտեց ազգային միասնականությունը՝ ստեղծելով ներքին անհանդուրժողականության մի աննախադեպ մթնոլորտ, որը պայթելու եզրին է: Ցավոք, երևույթը պայմանավորված է երիտասարդ իշխանության բնույթով և իրավիճակը լիարժեքորեն տնօրինելու անկարողությամբ: Այն առաջին օրվանից փորձեց ինքնահաստատվել ու կայանալ ոչ թե դրական գործերով ու դրանց արդյունքներով՝ փաստելով իր իրավացիությունն ու գոյության արդարացվածությունը, այլ հավանական մրցակիցներին, իր պես չնտածողներին վարկաբեկելով ու հալածելով: Դժվար թե գտնվի մեկը, ով կհավատա,

որ վերընտրվելու դեպքում ներկա իշխանությունը նախ կձեռքբազատվի անփորձ, ինքնահավան կադրերից և ապա, առանց քաղաքական ու այլ խտրության, գործի կիրավիրի կարող կադրերին, դեպի ազգային քաղաքականություն ու արժեքներ շրջադարձ կատարելով կապահովի հասարակության համախմբումը: Նույնպիսի խոհեմությամբ և ազգային գերագույն շահերի գիտակցությամբ նա կսկսի այլ կերպ խոսել Սփյուռքի հետ՝ շահելով իր կառավարումը այսօր մերժող հայության աշխարհասփյուռ գանգվածների վստահությունը, վերարթնացնելով հայրենի պետությանն օգտակար լինելու ցանկությունը:

Կսիրենք, թե չենք սիրի Հայաստանի այսօրվա իշխանություններին, չենք կարող չընդունել, որ այսպիսին է այս իշխանությունը իր էությանը, բարոյական նկարագրով, ազգային շահերի գիտակցությամբ, կառավարման ունակությամբ և երեքամյա գործունեության արդյունքներով: Անհնար է չտեսնել, թե ինչպես կարճ ժամանակահատվածում նա հասցրեց իր դեմ տրամադրել համակիր հսկայական գանգվածների: Եթե մի իշխանություն այսօր չի կարողանում հանգիստ փողոց դուրս գալ, ազատորեն շփվել մարդկանց հետ, տեղից տեղ տեղաշարժվել և այցելել մարզեր՝ առանց հազարավոր ոստիկանների ուղեկցության, եթե շատերը նրան չեն վստահում և հավատ չեն ընծայում նրա ո՛չ ասածներին, ո՛չ գործերին, ինչպես կարող է նման իշխանությունը կրկին ընտրվել և շարունակել երկրի ղեկը վարել այն ուղղությամբ, որը տանում է դեպի անդունդ:

Ժամանակից շուտ Նիկոլ Փաշինյանը սկսել է նախընտրական քարոզչությունը ու դարձյալ հնչում են մեծ-մեծ խոստումներ՝ իրական միջոցների ու հնարավորությունների հետ աղերս չունեցող, ինչպես եղավ երեք տարի առաջ, ինչպես եղավ ամիսներ առաջ՝ արցախյան պատերազմից հետո: Համաժողովրդական ցատումից նեղն ընկած Նիկոլ Փաշինյանը այս անգամ էլ վեց ամիս ժամանակ խնդրեց ճգնաճամբի հաղթահարման ծրագրեր կազմելու, հրատապ լուծում պահանջող խնդիրները լուծելու համար: Վեց ամիսն էլ անցավ, կարելի է մեկ դրական փոփոխություն նշել, որ տեղի է ունեցել այս ընթացքում: Այդպես է լինելու նաև նոր ընտրությունների ժամանակ եթե մարդիկ հավատան հերթական հեքիաթներին:

Կարող ենք հաստատել, որ առաջիկա ընտրությունը լինելու է այս և հակառակ բևեռների միջև, այսինքն՝ գիտակցելով ներկա ընտրության ճակատագրական լինելը՝ ժողովուրդը կողմնորոշվելու է կամ-կամի միջև, Նիկոլի ու հակաՆիկոլի միջև, ապազգայինի ու ազգայինի միջև, անկման անկասելիության և վերելքի հնարավորության միջև: Այս դեպքում քաղաքական ուժերի ո՛չ քաղաքական հավակնություններն են տեղին լինելու, ո՛չ քաղաքական-գաղափարական առանձնահատկությունները. մրցակցելու են կարճ ժամանակում հնացածն ու իր սնանկությունն ապացուցածը և այն նորը, որը պարտվածի,

ձախողվածի խարան չի կրում իր ճակատին: Պետք է գա այն հոսանքը, որը կզսպի Ադրբեյջանի ու Թուրքիայի հավակնությունները և կկարողանա պայքարել Արցախի ապագայի համար, նա, ով ընդունելի կլինի և կարող է համարձակորեն բանակցությունների մեկնել Մոսկվա, Փարիզ և Վաշինգտոն, Բրյուսել, Պեկին, Թեհրան և այլուր, ով կապեր ունի և կարող է լինել ամեն տեղ ու խոսել բոլորի հետ, ով տնտեսություն ղեկավարելու փորձ ունի և Հայաստանի տնտեսությունը դուրս կբերի անդունդից, ով թշնամիներ չունի հայության մեջ և կարող է ոչ միայն ապահովել երկրի ներքին միասնականությունը, այլև նրա առանցքի շուրջ համախմբել Սփյուռքը: Չպետք է կասկածել, որ միայն նման ուժեր, գիտակից, գործուն, ողջ հայությանը ներկայացնող, ինքնավստահ իշխանության գոյությունը կվախեցնի մեր թշնամիներին, կզսպի նրանց ախորժակը և հեռու կվանի հայոց սահմաններին սպառնացող վտանգը: Վախեցած, զիջող իշխանությունների վերարտադրման դեպքում թշնամին ավելի սանձարձակ է դառնալու, և ավելի իրական՝ նոր պատերազմի հավանականությունը: Հիշենք, որ հենց այսօրվա այս տեսակ իշխանությունն էր, որ ոգևորեց թշնամուն և ներշնչեց այն վստահությունը, թե վերջապես հասել է բարենպաստ պահը, երբ կարող է պարտության մատնել հայկական կողմին, աներևակայելի զիջումներ պարտադրել և մարսել իր հանցագործությունը: Նոր ընտրությունը լինելու է մեր ապագան երաշխավորող ու կանխորոշող ընտրություն: Այժմ «սիրուն աչքերի համար» մեկին համակրելու, մյուսին հակակրելու ժամանակը չէ. առջևում հայրենիքի փրկության ընտրությունն է: Կրկին սխալվելը հանցանք է: Մեր ընտրությամբ որպես ազգ պետք է ապահովենք հայրենիքի փրկության նպատակի հաղթանակը: ■

Խլված հաղթանակների մայիսը

Անի Մելքոնյան
Պատմաբան, ՀՅԴ «Նիկոլ Աղբալյան» ուսանողական միության անդամ

Հազարամյակների իր պատմության ընթացքում հայ ազգը բազմաթիվ վերելքներ ու անկումներ, հաղթանակներ ու պարտություններ է ունեցել:

Հայոց պատմության հաղթանակները եղել են ոգու և կամքի հաղթանակ, իսկ պարտությունները՝ հիմնականում դավաճանության հետևանք, ինչն էլ անջնջելի դրոշմ է դրել մեր երկրի ճակատագրի մի մեծ ժամանակահատվածի վրա:

Պատահականորեն թե նախախնամությամբ մեր հաղթանակները հիմնականում կերտվել են մայիս ամսին:

Ցավի ու խեղճության՝ ցեղասպանության ապրիլից հետո հայ մարդը մի տեսակ սրտի թրթիռով սպասում էր իր հաղթանակների մայիսին, որի սկիզբը եռատունն էր:

Բայց մինչ եռատունին անդրադառնալը՝ մի փոքր մայիսյան այլ հաղթանակների մասին: Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո ինքնության պահպանման առաջին լուրջ կոիվը հայ ժողովուրդը մղեց 451թ. մայիսի 26-ին Ավարայրի դաշտում: Իհարկե, ռազմական հաղթանակ հայությունը չտարավ. շատերն այն անվանեցին «բարոյական հաղթանակ», շատերը՝ պարտություն: Ոմանց համար Վարդանանց պատերազմը լոկ կրոնական պատերազմ էր, շատերն էլ այն համարում են ինքնության կոիվ: Վարդանանց պատերազմի մասին կարելի է անվերջ խոսել, քննարկել ու բանավիճել, սակայն թեմայի վրա շատ չկենտրոնանալու համար նշենք միայն, որ դարեր շարունակ Վարդանի ու Վարդանանց կերպարները հայ ժողովրդի համար հերոսականության խորհրդանիշներ են եղել, իսկ Վարդանանց նշանաբանը՝ «մահ իմացյալ անմահություն է»՝ յուրահատուկ պատգամ իր ազատության համար պայքար մղող հայ ժողովրդին:

Խորհրդային ապագգայնացման տարիներին, երբ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի մեր ազատագրական պայքարի շատ հերոսների անուններն արտասանելն անգամ արգելված էր, Վարդան Մամիկոնյանի ու Վարդանանց կերպարները հայության համար դարձան ինքնության պահպանման հենասյուներից մեկը:

Հայ ժողովրդի համար, սակայն, ամենաճակատագրականը 20-րդ դարն էր՝ լի ողբերգական և հերոսական բազմաթիվ էջերով: Ցեղասպանված հայությունը իր մեծ ողբերգությունից հետո կանգնել էր «ազատություն կամ մահ» հրամայականի առաջ, և անխուսափելի էր թվում մահը, բայց հայ ժողովուրդը կարողացավ հավաքել իր ուժերն ու դիմակայել թշնամուն, ինչի շնորհիվ նրան հաջողվեց 600-ամյա չգոյությունից հետո նորից Հայկական լեռնաշխարհում իր պետականության խարիսխը գցել:

Նշենք, սակայն, որ ոչ 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը, ոչ էլ հանրապետության հռչակումը թշնամու դեմ ժողովրդական ինքնաբուխ հուզումների կամ ինքնահոս իրադարձությունների արդյունք չէին, այլ Արամ Մանուկյանի, Դրոյի, Մ. Սիլիկյանի ու նրանց գործակիցների անդուլ աշխատանքի արդյունքը: Եվ ամենին էլ պատահական չէ, որ նախ Արամը, ապա

նաև Դրոն ու Սիլիկյանը համարվում են Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր հայերը, և միանգամայն ճիշտ է Ս. Արարատյանի այն դիտարկումը, որ «...երթե հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ, և հաշվի են նստում այժմ, ապա դա կարող է վերագրվել բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Սիլիկյանին և Դրոյին»¹:

1918 թ. մայիսի 19-ին թշնամին ներխուժեց Արարատյան դաշտ: Դեռևս մարտին դիկտատոր ընտրված Արամ Մանուկյանը գեներալ Ս. Սիլիկյանին հրահանգեց չնահանջել և պահպանել դիրքերը, հակառակ դեպքում հարվածի տակ կդրվեր Երևանը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացման և անկասելի թվացող արշավանքի պայմաններում շատերին դիմադրությունը անհնար և անիմաստ էր թվում, հուսադրող չէին նաև բանակից հասնող լուրերը: Արամը, սակայն, այլ կարծիքի էր. գիտակցելով պահի ճակատագրական լինելը՝ նա դիմում է հայ մորը, հայ կնոջը. «Եթե հայ մայրերը չգոհաբերեն իրենց զառակները, կործանուած է բոլորիս թե՛ կեանքը և թե՛ պատիւը: Հասած է ժամը, երբ հայ կինը պետք է զգայ իր կոչման բարձրությունը և կատարե իր սուրբ պարտականությունը»²: Արամի կոչը անարձագանք չմաց, և գաղթելու պատրաստ ժողովուրդը կամավորագրվեց իր ազատության կոիվին:

Մայիսի 21-ին թշնամին գրավեց Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Գեներալ Սիլիկյանն ու փոխգնդապետ Վեքիլյանը որոշեցին թշնամուն վճռական հակահարված տալ. մշակվեց ռազմական գործողությունների ծրագիր:

Մայիսի 26-ին Երևանում ստացան գեներալ Սիլիկյանի հեռագիրը, որով գեներալը ավտոտու էր հաղթանակը: Դեպքերի ականատեսն այսպես է նկարագրում այդ հուզիչ պահը. «...Արամը երևաց պատշգամբում... Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, ժպիտ կայ երեսին: Քար լուրիս: Բազմությունն ասես շնչել իսկ դադարել է»³: Արամն ընթերցում է գեներալ Սիլիկյանի հեռագիրը, որն ազդարարում էր. «...հինգ օրից ի վեր տևող

ճակատամարտը վերջացաւ թուրքերի կատարեալ պարտութեամբ...»⁴:

1918 թ. մայիսի 20-30-ն ընկած ժամանակահատվածում հայությունը սեփական ուժերով դիմադրեց իրեն ռազմապես գերազանցող թուրքական բանակին և հաղթանակ տարավ: Արամի, Դրոյի ու Սիլիկյանի շտրիկով հայերը կարողացան «...գենքը ձեռքներին պահպանել փոքրիկ հողակտորը՝ միակ քաղաք Երևանը և Սուրբ Էջմիածնի եկեղեցին...»⁵:

Մայիսյան հերոսամարտերը բացառիկ նշանակություն ունեցան հայության համար: Դրանք ոչ միայն վերջինիս փրկեցին բնաջնջումից, այլև հնարավոր դարձրին Հայաստանի անկախության վերականգնումը՝ ծնունդ տալով Հայաստանի առաջին հանրապետությանը. «Սարդարաբադի, Բաշ-Աբարանի և Ղարաքիլիսայի յաղթանակներու դարբնողները կը մնան Վասպուրականի ԱՐԱՄԸ՝ իր պողպատեայ կամրով, ԴՌՕՆ՝ իր շեշտակի խոյանքով, ու սպարապետ ՆԱԶԱՐԲԵԿԵԱՆ և զօր. ՄԻԼԻԿԵԱՆ՝ ռազմավարի հանճարով»⁶: Մայիսի 28-ին կազմավորվեց և թուրքերի հետ առանձին բանակցություններ վարելու համար Բաթում ուղարկվեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական պատվիրակությունը: Այսպիսով՝ աշխարհի քաղաքական քարտեզում նորից հայտնվեց հայկական պետություն, հայ ժողովուրդը՝ որպես պետականություն ունեցող ազգ, աշխարհի քաղաքական ասպարեզ մուտք գործելու առաջին չափազանց ծանր ու դժվար, բայց կարևոր քայլերն էր անում:

1919 թ. մայիսի 28-ին ընդունվեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին հռչակագիրը: Թվում էր՝ Հայաստանի առաջ խոստումնալից ապագայի հեռանկար է բացվում, բայց այն ընդհատվեց Հայաստանի խորհրդայնացմամբ:

Թեև Հայաստանի առաջին հանրապետությունը կարճ կյանք ունեցավ, բայց իր գոյության 2.5 տարիների ընթացքում ոչ միայն ապահովեց հայության ֆիզիկական անվտանգությունը, այլ նաև հող նախապատրաստեց մեր ժողովրդի ազգային, մշակութային ու քաղաքական կյանքի զարգացման համար: Իր անկումից հետո էլ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը շարունակեց ապրել հայ ժողովրդի սրտում «...որպես մշտավատ հուշ անցյալի և իբրև կենդանի հույս ապագայի»⁷, և այդ կենդանի հուշն ու հույսն էին, որ 1980-ականների վերջերին և 1990-ականների սկզբներին ծնունդ տվեցին նախ՝ Արցախյան շարժմանը, ապա՝ հայկական երկու պետություններին՝ Հայաստանի Հանրապետությանն ու Արցախի Հանրապետությանը: 1988 թ. փետրվարից սկիզբ առած՝ մայր Հայաստանին միանալու արցախցիների արդար պահանջին ու խաղաղ ցույցերին Ադրբեջանի և ԽՍՀՄ իշխանությունները պատասխանեցին բիրտ ուժի կիրառմամբ: Ադրբեջանն ի վերջո սանձազերծեց լայնածավալ պատերազմ Արցախի դեմ: Ի պաշտպանություն Արցախի՝ պատերազմի մեջ ներթաշվեցին նաև Հայաստանն ու Սփյուռքը: Հայությունը անհավասար պատերազմի մեջ մտավ Ադրբեջանի և նրան թեև ոչ բացահայտ աստարող այլ ուժերի դեմ: Այդ անհավասար պատերազմում բեկումնային եղավ 1992 թ. մայիսը, որը նշանավորվեց հայոց պատմական բերդաքաղաք Շուշիի ազատագրմամբ: Մինչև 1992 թ. մայիսը Արցախի

Ազատագրված Շուշիում 1992թ.

մայրաքաղաք Ստեփանակերտը շարունակաբար գնդակոծվում էր իր նկատմամբ իշխող դիրք ունեցող Շուշից, ուստի անհրաժեշտ էր լռեցնել Շուշիում գտնվող ադրբեջանական կրակակետերը: Բացի այդ՝ պարզ էր, որ ով տիրում է Շուշիին, նա տիրում է նաև Արցախին. անհրաժեշտ էր գրոհել Շուշին: Հայոց բերդաքաղաքի ազատագրման գործողությունը ծրագրվել էր ամիսների ընթացքում, գերզադանիության պայմաններում, իսկ ազատագրման հրամանը ստորագրվեց մայիսի 4-ին: Կար Շուշիի ազատագրման երկու ծրագիր. ի տես բոլորի դրված էր «Հրազդան» ծրագիրը՝ «Հրազդան-1»՝ Շուշիի ազատագրում, «Հրազդան-2»՝ Լիսազորի ազատագրում, և «Հրազդան-3»՝ Բերձորի(Լաչին) ազատագրում ու «Կյանքի ճանապարհ»-ի բացում, մինչդեռ Շուշիի ազատագրման իրական ծրագիրը՝ «Հարսանիք լեռներում»-ը, գաղտնի էր պահվում. այդ մասին գիտեին միայն գործողության ծրագիրը մշակողները: Շուշիի ազատագրման գործողության հրամանատար Կոմանդոսի վկայությամբ՝ ծրագրի մշակման գործում կարևոր նշանակություն են ունեցել հետախուզական տվյալները: Ըստ գեներալ Գուրգեն Դալիբալայանի՝ Շուշին ազատագրելու համար անհրաժեշտ էր 10.000 զինվոր, մինչդեռ բերդաքաղաքն ազատագրվեց ընդամենը 1700 մարտիկներով՝ ընդդեմ թշնամու 2300-ի: Շուշիի ազատագրման գործողությունը սկսելու որոշումը կայացվեց մայիսի 7-ին, իսկ մայիսի 8-ին՝ ժամը 02:30-ին, գործողությունը սկսվեց և ավարտվեց մայիսի 9-ին, երբ քաղաքն ամբողջովին մաքրված էր թշնամուց: Շուշիի ազատագրման չորս ուղղությունների հրամանատարներն էին. «ա) Շուշի (արևելյան) ուղղություն, հրամանատար՝ Ա. Կարապետյան, բ) «26»-ի (հյուսիսային) ուղղություն՝ գրոհում էր Ստեփանակերտի կողմից, հրամանատար՝ Վ. Չիթյան, գ) Լաչինի (հարավային) ուղղություն, հրամանատար՝ Ս. Բաբայան, դ) Քյոսալարի (հյուսիսարևմտյան) ուղղություն, հրամանատար՝ Ս. Օհանյան»⁸: Շուշի մտած հայկական ուժերը դաշնակցական Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր) գլխավորած ուժերն էին, ավելի հստակ՝ Ստեփանակերտի առաջին վաշտը: Մայիսի 8-ին՝ ժամը 06:30-ին, Աշոտ Ղուլյանը կապ է հաստատում Կենտրոնական շտաբի հետ և խնդրում Կոմանդոսին հաղորդել ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանին, որ Շուշիի բերդի պատի վրա է և մի քանի րոպեից կմտնի քաղաք:

Արդեն «...մայիսի 9-ին քաղաքի Սուրբ Ղազանչեցոց եկեղեցու վրա կրկին բարձրացվեց հայոց եռագույնը»:

Շուշիի ազատագրմանը հաջորդեց 1992 թ. մայիսի 18-ին Բերձորի (Լաչին) ազատագրումն ու «Կյանքի ճանապարհ»-ի բացումը, որով Արցախը միացավ մայր Հայաստանին: Ու թեև 1992 թ. ամռանը հայկական կողմն ունեցավ մի շարք տարածքային կորուստներ, բայց Շուշիի ազատագրումը, ըստ էության, արդեն վճռել էր պատերազմի ելքը, իսկ Բերձորի ազատագրմամբ «...ստեղծվեց Արցախ-Հայաստան ցամաքային կապը՝ Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոմայրուղին, բացվեց մարդասիրական միջանցքը, հույսի կամուրջը, հարթվեց կյանքի ճանապարհը, Լեռնային Ղարաբաղն ազատ շնչելու հնարավորություն ունեցավ»¹⁰: Սկսած 1992թ.-ից՝ մայիսը հայ ժողովրդի համար նշանավորվում էր եռատոնով. ամեն տարի՝ մայիսի 9-ին, հայ ժողովուրդը տոնում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակը, Շուշիի ազատագրումը և Արցախի պաշտպանության բանակի ստեղծումը, ապա մայիսի 18-ին ոգեկոչում Բերձորն ազատագրած քաջերին և իր հաղթանակների մայիսը եզրափակում՝ մայիսի 28-ին տոնելով Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաբաղի հաղթանակներն ու հայկական պետականության վերածնունդը: Թվում էր, թե հայկական հինավուրց բերդաքաղաք Շուշին, Բերձորն ու ամբողջ Արցախի Հանրապետությունը (12.000 քառ.կմ) «Կյանքի ճանապարհ»-ով անշրջելիորեն միացել են մայր Հայաստանին, բայց 2018թ. «թավշյա» իշխանավիճակից հետո իշխող շրջանակների համար Արցախն ու արցախյան հիմնախնդիրը երկրորդ պլան մղվեցին, Արցախի հաղթանակը, որ հայության՝ վերջին հազարամյակի հաղթանակներից մեծագույնն էր, արժեզրկվեց ու ստորադասվեց տարատեսակ կեղծ «արժեքների» նկատմամբ, լայն տարածում գտավ և պետական քաղաքականություն դարձավ մեզ դեռևս 1920 թ. Կարսի անկման օրերից ծանոթ «խաղաղության» ու «բարեկամության» կեղծ քարոզը, որին լծված մերօրյա «բոլշևիկները» արեցին ամեն ինչ՝ հայ հասարակության գիտակցության մեջ Արցախի կարևորությունը կեղծ խաղաղությանն ու բարեկամությանը ստորադասելու, և իրենց արտաքին ու ներքին հանցավոր անտարբերությամբ մոտեցրին պատերազմը: Չնայած ազդեցիկ հակաքարոզին՝ պատերազմի առաջին իսկ օրվանից բանակը, կամավորները, ժողովուրդը դիմակայեցին, 44 օր անհավատալի սխրանքներ գործող հայոց զորքն ու նրա թիկունքը պահող հայ ժողովուրդը անզիջում պայքար մղեցին հայրենիքի համար, բայց նոյեմբերի 9-ին անսպասելիորեն թիկունքից դաշույնի հարված ստացան. նոյեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը ամեն օր «հաղթելու ենք» ասող իշխանության ղեկավարը գաղտնի ազգի ու բանակի թիկունքում կապիտուլյացիոն համաձայնագիր ստորագրեց:

Հայ ազգն իր պատմության ընթացքում պարտություններ ու դավաճանություններ շատ է տեսել, բայց առաջին անգամ է, որ կոմիտի բանակի թիկունքում պետության ղեկավարն անձնատվության (կապիտուլյացիայի) փաստաթուղթ է ստորագրում՝ ճանապարհ բացելով պանթյուրքիզմ կոչվող կործանարար աղետի առաջ, որի ճամփան այդքան դժվարությամբ կտրել էին Մայիսյան

հերոսամարտերն ու Նժդեհի գլխավորած Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը: Դավաճանական կապիտուլյացիայով պանթյուրքիզմի ծրագրին զոհաբերվեցին Արցախն ու Սյունիքի անվտանգությունը: Արցախը Հայաստանի Հանրապետության դարպասն է, որն այլևս բացվել է թշնամու առաջ, վտանգված է Հայաստանի ողնաշարը՝ Սյունիքը, իսկ հայրենիքը դավաճանաբար հանձնողը ամուր կառչել է իր՝ այլևս որևէ արժեք չունեցող աթոռից:

Մայիսն է, հայ ժողովուրդը ամեն տարվա պես մեծ ոգևորությամբ պետք է նշեր իր հաղթանակների եռատոնը, բայց 1992 թ.-ից հետո առաջին անգամ մայիսն ուրիշ է. այն այլևս խլված, դավաճանված հաղթանակների մայիս է լինելու, իսկ հայոց հինավուրց բերդաքաղաքը, որն այս տարի տոնելու էր իր ազատագրման 29-ամյակը, նորից գերված է, բայց ոչ թշնամու ռազմական ուժով, այլ դավաճանության հետևանքով:

Հայաստանի Հանրապետության հետագա գոյության համար անհրաժեշտ են ամուր Սյունիք և ապահով Արցախ, հետևաբար պետք է հնարավորինս արագ դասեր քաղել սխալներից և կանգնեցնել հայոց պետականության անկուրը. Հապաղելը կարող է անդառնալի հետևանքներ ունենալ, իսկ երրորդ անկախության հնարավորություն մենք գուցե այլևս չունենանք: ■

Ծանոթագրություններ

1. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Գ. Գալոյան, Եր., 2000, էջ 34:
2. «Ազատ խօսք» օրաթերթ, մայիս 1936, N 24:
3. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Եր., 2008, էջ 196:
4. Նույն տեղում:
5. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 34:
6. «Ազատ խօսք» օրաթերթ, հունիս 1936 (բացառիկ հրատարակություն), էջ 4:
7. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 609:
8. http://www.historyofarmenia-am.armin.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_Shushii_azatagram.
9. <http://www.yeu.am/newspaper/hy/1465544588#.YIPbiFUzbiU>.
10. https://www.yerkir.am/news/view/174577.html?fbclid=IwARIMd-xusPWPJB6jYPJBYM2SIwau8MbxWaKZTwtFp3fO_3c4_i_juXUWA4.

Օգտագործված գրականության ցանկ

- ա) Գրականություն**
1. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Եր., 2008:
 2. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Գ. Գալոյան, Եր., 2000:
 3. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993:
- բ) Մամուլ**
1. «Ազատ խօսք» օրաթերթ, մայիս 1936, N 24:
 2. «Ազատ խօսք» օրաթերթ, հունիս 1936 (բացառիկ հրատարակություն):
- գ) Համացանցային նյութեր**
1. http://www.historyofarmenia-am.armin.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_Shushii_azatagram.
 2. <http://www.yeu.am/newspaper/hy/1465544588#.YIPbiFUzbiU>.
 3. https://www.yerkir.am/news/view/174577.html?fbclid=IwARIMd-xusPWPJB6jYPJBYM2SIwau8MbxWaKZTwtFp3fO_3c4_i_juXUWA4.

Ալիեի տարածքային նկրտումները միջազգային օրէնքի լոյսին տակ

Գեորգ Յակոբճեան

Միջազգային իրաւունքի մասնագետ, Ավստրիոյ Հայ դատի յանձնախումբի ներկայացուցիչ

Ազրայէճանի նախագահ Իլիամ Ալիեը վերջին տարիներուն ու յատկապէս Արցախեան 44-օրեա յպատերազմէն ետք ամէն առիթի իրապարակայինօրէն եւ առանց տատանւելու Հայաստանէն տարածքային պահանջներ ունենալու մասին կը յայտարարէ: Յատկապէս Զանգեզուրի, Երեւանի եւ Սեւանի վրայ կեդրոնացած են անոր այնորժակները: Ալիեին՝ ան դեռ 2018-ին յայտարարեց. «Երեւանը մեր պատմական տարածքն է, եւ մենք՝ ազերիներս, պէտք է վերադարձնենք այդ պատմական տարածքը: Այս մեր քաղաքական եւ ռազմավարական նպատակն է, որուն պէտք է աստիճանաբար մօտենանք»: Այսինքն, հռետորաբանութենէ եւ ամբոխավարական դրսեւորումներէ անդին, ալիեեան յայտարարութիւնները **պետական, քաղաքական ու ռազմավարական առաջադրանք-նպատակ են** եւ, ըստ միջազգային օրէնքի ու յարաբերութիւններու, կը վերաբերին անկախ ու ինքնիշխան պետութեան մը, այս պարագային՝ միջազգային օրէնքի ենթակայ (սուպէկթ) Հայաստանի անկախ հանրապետութեան տարածքներուն նկատմամբ նկրտումներ ունենալուն:

Միջազգային օրէնքի լոյսին տակ Ալիեան ու Ազրայէճանը իրաւունք ունին նման նկրտումներ ունենալու: Նկատի առած միջազգային օրէնքի եւ յատկապէս ՄԱԿ-ի կանոնադրութեան 2.4 յօդուածի՝ ուժի սպառնալիքով կամ գործադրումով այլ պետութիւններու տարածքային ամբողջականութիւնը եւ քաղաքական անկախութիւնը խաթարելէ ձեռնպահ մնալու սկզբունքը՝ առաջին հայեացքով անընդունելի ու արգիլուած թուացող Ազրայէճանական այս նկրտումները տեսականօրէն եւ գործնականօրէն բացառուած չեն: Որովհետեւ այստեղ իրաւական սկզբունքը կամ միջազգային յարաբերութիւններուն մէջ պետութեան ստանձնած պարտաւորութիւնը ուժի սպառնալիքով կամ գործադրումով այլ պետութեան մը տարածքային ամբողջականութիւնը եւ քաղաքական անկախութիւնը չխաթարելուն մասին է, այլ ոչ թէ տարածքային պահանջներ-խնդիրներ ունենալը արգիլուած ըլլալուն: Անկախ պետութիւնները պատմութեան ընթացքին յաճախ ունեցած են, ունին եւ պիտի ունենան տարածքային վէճեր ու նկրտումներ:

Հայ-ազերիական յարաբերութիւններուն մէջ տարածքային խնդիրը ակելի հնչեղութիւն կը ստանայ, որովհետեւ երկու երկիրները միջազգային եւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ չեն հաստատած իրար հետ, միջպետական սահմանները ճանջող համաձայնագիր առ այժմ չկայ, եւ, ըստ Ազրայէճանական հերիւրանքներու, գոյութիւն ունի «վերադարձի» (return) եւ «պատմական արդարութեան վերականգնման» խնդիր, որուն ակունքները կ'երթան 1918 թուական: Այստեղ փակագիծ մը բանալով՝ կ'արժէ վերահաստատել

1918թ մայիս 28-ին կերտուած Հայաստանի առաջին հանրապետութեան ունեցած գերկարեւոր արժէքը, որ հայութեան եւ Հայաստանին շնորհեց միջազգային յարաբերութիւններուն մէջ անկախ ու ինքնիշխան պետութիւն, միջազգային օրէնքի ենթակայ ըլլալու եւ ըստ այնմ բոլոր հնարաւորութիւններէն ու հետեւանքներէն օգտուելու իրաւունքը:

Վերադառնանք բուն նիւթին: Թէեւ Ազրայէճան բազմիցս պաշտօնապէս յայտարարած է, թէ Հայաստանէն տարածքային պահանջներ չունի, այլ խօսքը «վերադարձի» մասին է, վերատիրանալու նախահայրերուն կալուածներուն եւ պատմա-մշակութային կոթողներուն, Ալիեի իրարայացող ռազմատենչ յայտարարութիւնները, սպառնալիքներն ու երբեմն գործողութիւնները լրջօրէն կասկածելի եւ անհաւատալի կը դարձնեն տարածքային պահանջներ չունենալու պաշտօնական մեկնաբանութիւնները: Ուրեմն, ինչպէս նախաբանին մէջ նշուեցաւ, Ազրայէճանը պետական մակարդակի ռազմավարական նպատակ ունի Հայաստանի տարածքներու գոնէ մէկ երրորդին նկատմամբ: Տեսականօրէն այս նպատակի իրականացման համար Ազրայէճանն ունի երկու ճանապարհ՝ օրինական եւ ապօրինի. ապօրինին՝ ուժի սպառնալիքով կամ գործադրումով, օրինականը՝ խաղաղ պայմաններու մէջ միջազգային օրէնքի տրամադրութիւններուն համաձայն՝ միջազգային պայմանագրի ստորագրում կամ դատական գործընթաց: Ստորեւ կը քննարկուին այս ճանապարհները:

Ազրայէճան իր վարքագիծով ու յայտարարութիւններով արդէն իսկ կը խախտէ վերը նշուած սկզբունքի «ուժ սպառնալու» բաժինը: Յարմար պահու Զանգեզուրը, Երեւանն ու Սեւանը որպէս Ազրայէճանական հողեր վերադարձնելու սպառնալիքը ինքնին Ազրայէճանի ստանձնած միջազգային պարտաւորութեան եւ

միջազգային օրենքի կոպիտ խախտում է, որ կ'ենթադրի ՀՀ եւ միջազգային ընտանիքին կոշտ ու կտրուկ արձագանքը, համապատասխան միջամտությունը եւ գայն պատասխանատուութեան ենթարկելը: Ճիշդ այս նրբությունը նկատի առած՝ կարելի է ասելի հասկնալ, թե Ալիե խորքին մեջ ինչ ըսել կ'ուզեր, երբ «ատանց թանկի» Երեւան-Սեւան հասնելու մասին կը խօսեր: Ան պարզապէս կը փորձեր միջազգային ընտանիքին աչքերուն փոշի ցանել:

Գալով ուժի գործադրման հաւանականութեան՝ եթէ նկատի առնուի, որ Ազրայեճան անցնող Արցախեան պատերազմին մարդկութեան դէմ յանցագործութիւններ ու պատերազմական ոճրագործութիւններ գործեց, ռազմագերիներու հարցով խախտեց իր պարտաւորութիւնը, Հայաստանի արեւելեան սահմանին ապահովական ու ոսնձգութեան բազմաթիւ դէպքեր արձանագրեց, Պաքուի թանգարանային խայտառակությունը կազմակերպեց, հայատեացութեան եւ ցեղասպանական քաղաքականութեան շօշափելի ու փաստարկուած դրսեւորումներ ունեցաւ, սպա պատեհ առիթի ՀՀ-ի նկատմամբ ուժ գործադրելու հաւանականությունը չի բացառուիր: Հետեալաբար ոչ մէկ երաշխիք, ընդհակառակը, տարածաշրջանային ու միջազգային վերջին զարգացումներու լոյսին տակ, լուրջ վտանգներ կան, որ Ազրայեճան իսկապէս ուժի կիրառումով փորձէ Հայաստանի նկատմամբ իր տարածքային նկրտումներուն հասնիլ: Ահա այս հաւանականությունը կանխելու համար շատ բան կախուած է ՀՀ իշխանություններէն, բանակէն, պետական հաստատություններու գործունէութենէն, ԱԳՆ-ի աշխուժ ու նախաձեռնող աշխատանքներէն, դաշնակիցներու հետ ճիշդ յարաբերություններու մշակումէն: Իսկ այսօրուայ ՀՀ իշխանությունները, որոնք անձնատուութեան համաձայնագիր ստորագրած են Ազրայեճանի հետ, որոնք ամէն առիթի Ալիեին քննիծաղին ու անարգանքին կ'արժանանան, ուղղակի տկարացուցած են պետութեան ինքնիշխանությունն ու ազգային անվտանգությունը, ո՛չ իրաւական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ ալ բարոյական իրատունք ունին պետությունն ու ժողովուրդը այսպէս պայթինավտանգային կործանման եզրին պահելու եւ, շուտով հանրային կեանքէ հեռանալով, պարտաւոր են նոր իշխանություններուն հնարաւորութիւն տալ ազրայեճանական նկրտումներուն իրականացումը կանխելու:

Եթէ պահ մը կարելի է ենթադրել (թէեւ շատ դժուար է ու անիրատեսական), որ Ազրայեճանը օրինական միջոցներով, առանց ուժի սպառնալիքի կամ կիրառման փորձէ Հայաստանի հետ իր տարածքային նկրտումներուն հարցերը լուծել խաղաղ ու միջազգային օրենքի տրամադրություններուն համաձայն, սպա մինչ օրս Արդարադատութեան միջազգային դատարանին մօտ պետությունները 9 դասերու (categories – կատեկորիաներու) վրայ հիմնուած իրենց տարածքային պահանջներու հայցերը իրաւականօրէն փորձած են ապացուցել եւ արդարացնել: Այդ կատեկորիաներն են՝ 1.միջազգային պայմանագրեր, 2. աշխարհագրութիւն,

3. տնտեսութիւն, 4. մշակոյթ-ազգային ինքնութիւն, 5.գործող վերահսկողութիւն (effective control), 6. պատմութիւն (տարածքին տիրանալու պատմական իրատունք), 7. Սti possidetis-, 8. ազնուականութիւն (elitism), 9. գաղափարախօսութիւն:

Հայ-ազրայեճանական տարածքային խնդրի խաղաղ լուծման մեջ վերը նշուած կատեկորիաները քննարկելէ առաջ, ինչպէս նշուեցաւ, երկու հիմնական տարբերակ կարելի է տեսնել միջազգային օրենքի տրամադրություններուն համաձայն: Ա. ՀՀ-ն ու Ազրայեճանը, որպէս ուղղակի կամ միջնորդաւորուած բանակցություններու արդիւնք, միջպետական յարաբերություններ կը մշակեն եւ յատկապէս միջպետական սահմաններու համաձայնագրի ստորագրման կը հասնին, եւ այդ համաձայնագրերը երկու երկիրներուն սահմանադրական տրամադրություններուն համաձայն կը վաւերացուին:Այս տարբերակին մեջ, վարը ներկայացուելիք դասերուն (կատեկորիաներուն) գուցահեռ, նկատի կ'առնուին բանակցող կողմերուն կարողությունները, հզօրութիւնը, ուժային յարաբերակցութիւնը, ազգային անվտանգութեան եւ ինքնիշխանութեան մակարդակը, ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան դրսեւորումները, տարածաշրջանային դաշնակցությունները, հաւասարակշռութիւնն ու կապերը, դիւանագիտական հմտությունները, կողմերուն առաջնահերթութիւնները, ռազմավարություններն ու բազմաթիւ այլ գործօններ: Ըստ երեւոյթին, մինչ օրս ՀՀ-ն ներկայացնող միջազգայինօրէն հեղինակազրկուած իշխանությունները, որոնք Արցախեան վերջին պատերազմի ողբերգութեան, պարտութեան եւ պետականակործան հետեւանքներուն ամբողջական պատասխանատուներն են, բնականաբար չունին եւ չեն կրնար ունենալ այս գործօններէն ոչ մէկը, ուստի անոնց հեռացումն ու նոր իշխանություններու ձեւաւորումը դարձեալ անխուսափելի հրամայական կը դառնայ: Բ.Ազրայեճան եւ Հայաստան պետություններու համաձայնութեամբ ՄԱԿ-ի Արդարադատութեան միջազգային դատարանի կամ յատուկ «ad hoc» դատարանի եւ կամ արալիթրաժ մարմնի մօտ տարածքային հարցերը քննարկելու

Իրավաքաղաքական

դատական գործընթաց կը սկսին: Այս գործընթացն ունի պատմաիրավական բազմաթիվ նրբություններ, եւ մեծ համանականութեամբ Ազրայէճանը, վերը նշուած ինը կատեկորիաներէն հետեւեալներուն վրայ հիմնուած, կը ներկայացնէ իր փաստարկներն ու հակափաստարկները:

1. **Միջազգային պայմանագրեր.** ասոնց մէջ կը մտնեն 1918 մայիս 28-էն ետք ստորագրուած բոլոր պայմանագրերը եւ համաձայնագրերը, ինչպէս նաեւ խորհրդային տարիներու համաձայնագրերը (ներառեալ անոնք, որոնք միջազգային օրէնքի լոյսին տակ անվաւեր ու ապօրինի են, սակայն տէ ֆաքթօ մինչ օրս կը գործեն): 2. **«Պատմական» հիմքեր.** Ազրայէճանը խեղաթիւրուած պատմական փաստերով փորձէ փաստել, թէ իր պահանջած տարածքներուն վրայ դադարները հայերէն առաջ իշխած են (first possession) եւ աւելի երկար տիրացածն են (length of possession) այդ տարածքներուն, քան հայերը: Այստեղ նոյնիսկ Ալիե իր ընտանեկան արմատներու պարագան կրնայ օգտագործել՝ պնդելով, որ իր հօրենական կողմը՝ Զանգեզուրէն, մօրենական կողմը Երեւանէն սերած է: Բնականաբար, այս թեզը, մեղմ ըսած, ծիծաղելի է բազմաթիվ հանգամանքներու բերումով, որոնց վրայ չ'արժէ այստեղ կեդրոնանալ. միայն այն փաստը, որ Ազրայէճան անունով պետութիւն գոյութիւն չունէր նախքան 1918, բնաբար է այս թեզը ջրելու: 3. **Տնտեսական հիմնաւորումներ.** Ազրայէճանը իր տնտեսութեան եւ կայուն զարգացման, մարդոց եւ ապրանքներու ազատ շրջանառութեան համար Զանգեզուրի միջանցքին տիրանալու անհրաժեշտութեան փաստարկներ փորձէ ներկայացնել: 4. **Uti possidetis.** այստեղ որպէս քաղաքական ստորաբաժանումներու՝ Խորհրդային Հայաստանի եւ Խորհրդային Ազրայէճանի՝ խորհրդային տարիներուն գործած համաձայնագրերն ու Խորհրդային Միութեան օրէնսդրութիւնը ընդհանրապէս քննարկման եւ արժեւորման առարկայ կը դառնան երկու պետութիւններուն եւ դատարանին կողմէ: 5. **Բանթուրանական գաղափարախօսութիւն.** Ազրայէճանը կրնայ առաջ տանիլ Թուրքիոյ հետ բանթուրանական եղբայրութեան եւ գաղափարախօսութեան հիմնաւորումները որպէս հիմք՝ ՀՀ-էն տարածքներ պահանջելու: Այստեղ անհրաժեշտ է բանթուրանական գաղափարախօսութեան՝ ծառայապաշտական, ցեղասպանական քաղաքականութիւն եւ հայ ժողովուրդի հաւաքական գոյութեան սպառնալիք պարունակելու թեզը առաջ տանիլն ու դատապարտելը:

Անփոփեմք: Ազրայէճանը հիմնականին մէջ չորս ճանապարհ ունի Հայաստանի նկատմամբ իր տարածքային նկրտումներուն հասնելու: Ա. Ազրայէճան ուժի գործադրման սպառնալիքով ՀՀ-էն տարածքներ կը փորձէ խլել: Այստեղ նոյնիսկ այն միտքը, որ կրնան գոյութիւն ունենալ ՀՀ այնպիսի իշխանութիւններ, որոնք նոր պատերազմէ խուսափելու պատրուակով ու մոլորութեան մէջ կը զիջին հողեր կամ տարածքներ, ինքնին անընդունելի, խիստ դատապարտելի եւ աներեւակայելի է, որովհետեւ

այս տրամաբանութիւնը ոչ միայն կործանարար է մեր պետութեան եւ ժողովուրդին համար, այլ նաեւ կը հակասէ ու կը խախտէ միջազգային օրէնքի տարրական սկզբունքները. այն անկախ ու ինքնիշխան պետութիւններու եւ ժողովուրդներու գոյակցութեան ու միջազգային խաղաղութեան եւ անվտանգութեան իսկական սպառնալիք է: Հետեւաբար պէտք է բացատրել այս տարբերակը ամէն գնով: Բ. Ազրայէճանը իսկապէս ուժի գործադրումով կը փորձէ տարածքներ խլել ու թէեւ կոպտագոյնս կը խախտէ միջազգային օրէնքը, սակայն, նկատի առած ներկայի միջազգային հանրութեան վիճակը եւ «գործող» սպարդին ընթացակարգերը-գործիքակազմներն ու նման դէպքերու մէջ միջազգային հանրութեան անճարութեան եւ անկարողութեան մակարդակը, ՀՀ-ի ռազմավարական դաշնակիցներու կողքին, տարածքներ չկորսնցնելու հիմնական ու էական երաշխիքը հայոց բնակիչն ու ժողովուրդին պատրաստուածութիւնն է, մեր սեփական ժողովուրդի կեցուածքը. որքան մեծ ու հզօր ըլլան ջրնկրկելու եւ ջանձնուելու կամքն ու յանձնառութիւնը, ամէն գնով պայքարելու վճռականութիւնը, այդքան դժուար պիտի ըլլայ Ազրայէճանի նպատակներու իրականացումը: Գ. Ազրայէճանն ու Հայաստանը բնակցային գործընթացէ անցնելէ ետք դիւանագիտական յարաբերութիւններ ստեղծող, սահմանային եւ տարածքային հարցերը լուծող միջազգային համաձայնագիր կը ստորագրեն ու կը վաւերացնեն: Այստեղ մեծ ազդեցութիւն ունին Արցախեան հիմնախնդրի ներկայի ու ապագայի զարգացումները, տարածաշրջանային վերիվարումները, Հայաստան-Թուրքիա յարաբերութիւնները, Ազրայէճանի ու Հայաստանի ներքին քաղաքական զարգացումները եւ այլ գործօններ: Դ. Հայաստանն ու Ազրայէճանը կը դիմեն դատական գործընթացի եւ կ'ենթարկուին դատարանին առած որոշումին: Բնականաբար, ամէնէն իտեւական, խաղաղ, կայուն եւ երկարաժամկետ միջոցը երրորդ տարբերակն է, որուն նախապայմանը մեր պետականութեան հզօրացումն է: ■

Հունավորել համահայկական ներուժը, ձևավորել համազգային օրակարգ

Արմեն Գրիգորյան
ՀՅԴ Հայաստանի ԳՄ ֆինանսների և էկոնոմիկայի հանձնախմբի նախագահ

Արցախյան ազատագրական պայքարից անցել է շուրջ 30 տարի: 1994 թվականին կնքված հրադադարին հաջորդեց բանակցային փուլը, որի լեգիտիմ և ընդունելի ձևաչափը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ձևաչափն էր: Հայ ազգը հաղթել էր և ազատագրել իր պատմական հայրենիքի կարևորագույն մասը՝ Արցախը: Ինչ արեց Ադրբեյջանը: Այո, չընդունեց հայկական կողմի հաղթանակը և իր բարեկամ Թուրքիայի հետ շրջափակեց Հայաստանն ու Արցախը՝ հույս ունենալով, որ մենք կհայտնվենք սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ ծանր վիճակում և կգնանք որոշակի զիջումների: Մենք, իհարկե, չգնացինք զիջումների և փորձեցինք զարգանալ: Որոշ առումներով ստացվեց, և մի քանի տարվա ընթացքում ուղղեցինք մեր մեջքը: Դա հնարավոր էր, քանի որ հաղթել էինք: Անցան տարիներ. այդ շրջանն այս հոդվածում բաց կթողնենք, բայց մի կարևոր հանգամանք չենք կարող անտեսել, այն է՝ պարբերաբար շրջանառության մեջ էր դրվում մի վտանգավոր թեզ, որ պետք է զիջել, չենք կարող զարգանալ, քանի որ ունենք Արցախի հիմնախնդիր: Այս վտանգավոր ձևակերպմանը հավատացողներ գտնվեցին, և սկսվեց հասարակության տարանջատման փուլը: Ի վերջո հասանք մի հանգրվանի, երբ ՀՀ-ում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Այդ հանգրվանը 2018 թվականն էր: Անցել է երեք տարի: Երեք տարվա ընթացքում պետությունն ու հասարակությունը անցան բազում զրկանքների միջով, պարտվեցինք Արցախի դեմ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված 44-օրյա պատերազմում: Թանկ վճարեցինք, շատ թանկ, դեռ վճարում ենք: Հայաստանի գործող իշխանությունները ամեն օր խոսում են ճանապարհների ապաշրջափակման մասին՝ ներկայացնելով տնտեսության զարգացման հնարավորություն: Անշուշտ, ճանապարհները կարևոր են, բայց արդյոք դրանք կարևոր չէին Ադրբեյջանի համար 1994 թվականին: Ադրբեյջանը, ճանապարհները փակելով, ցույց տվեց, որ չի ընդունում մեր հաղթանակը, իսկ իշխանություններն այսօր ինչ են ցույց տալիս՝ լինելով նույն ճանապարհները բացելու կողմնակից: Արդյոք Արցախն է պատճառը, որ այսօր Հայաստանը սոցիալ-տնտեսական և բարոյահոգեբանական ծայրահեղ ծանր վիճակում է: Կարծում եմ, որ ոչ: Մենք ունեինք կայուն և կանխատեսելի միջավայր, տարածաշրջանի հզոր բանակ, դանդաղ, բայց զարգացող երկիր, երբ ունեինք Արցախ: Խնդիրներ կային, այսօր էլ կան, վաղն էլ կլինեն. մարդկանց պահանջները ժամանակի ընթացքում փոխվում են, և դա բնական է:

Արցախի Հանրապետության վարչատարածքային միավորներն են՝ Ասկերան, Հադրութ, Մարտակերտ, Մարտունի, Շահումյան, Շուշի, Քաշաթաղ և

մայրաքաղաք Ստեփանակերտ: Որոշ շրջաններ ամբողջությամբ կորցրել ենք, և այսօր դրանք գտնվում են թշնամու տիրապետության տակ, իսկ մյուսները պարզապես բզկտված են:

Սույն հոդվածը նպատակ ունի ներկայացնելու այն ռեսուրսներն ու հնարավորությունները, որոնք կորցրել ենք, և թե ինչու է պետք վերականգնել Արցախի ամբողջականությունը: Արցախը վերադարձնելու նպատակ ձևակերպելը նշանակում է հայ ազգի՝ սեփական հայրենիքում ապրելու իրավունքի ամրապնդում և արդարության վերականգնում: Ինչևէ, վերադառնանք վերոնշյալ հանգրվանին՝ 2018 թվականին: Հասկանալու համար, թե ինչպիսի Արցախ ունեինք, պետք է միասին քննարկենք սոցիալական, մակրոտնտեսական մի քանի և տնտեսության որոշ ճյուղերի պատկերը 2018 թվականի դրությամբ: Մեկ հոդվածով, իհարկե, դժվար կլինի ամբողջական պատկերը ստանալ, բայց պատկերացում կազմել իհարկե կարող ենք:

Այսպիսով. սոցիալական վիճակը երեխաների դեպքում

Նախ դիտարկենք կրթական ոլորտը: Արցախում 2018 թվականին՝ մինչև ՀՀ-ում իշխանափոխությունը, գործում էր 51 նախադպրոցական հիմնարկ (ՆԴՀ), որոնցից 2-ը մտուր էր, իսկ մնացածը՝ մանկապարտեզ, ընդհանուր ունեինք 810 սենյակ, որոնք զբաղեցնում էին 25287.7 քառ./մ տարածք: Միջին հաշվով՝ յուրաքանչյուր ՆԴՀ հաճախել է 77 երեխա, և այդ հիմնարկներում աշխատել է 899 մարդ, որոնցից 386-ը (42.9 տոկոսը) կազմում էին մանկավարժադաստիարակչական անձնակազմը: Պատկերացում կազմելու համար, թե ինչպիսի կորուստ ունենք նախադպրոցական հիմնարկների առումով, տե՛ս հետևյալ աղյուսակը:

Տնտեսական

	ՆԴՅ-ների քանակը, միավոր	Խմբերի քանակը, միավոր		Տեղերի քանակը, միավոր	Երեխաների թվաքանակը, մարդ	
		ընդամենը	այդ թվում՝ 3 և բարձր տարիքի երեխաների համար		ընդամենը	նրանցից՝ աղջիկներ
ք. Ստեփանակերտ	8	37	34	1330	1506	748
Ասկերան	9	18	16	450	403	195
Հաղրուլթ	6	11	9	285	269	132
Մարտակերտ	8	21	17	511	501	245
Մարտունի	10	30	24	822	723	322
Շահումյան	2	3	2	74	76	44
Շուշի	4	10	8	275	267	139
Քաշաթաղ	4	8	7	236	190	81
Ընդամենը	51	138	117	3983	3935	1906

Թշնամու կողմից օկուպացված տարածքները համադրելով այսօրվա քարտեզի հետ՝ արդեն հասկանալի է այն աղետալի վիճակը, որում հայտնվել է հայ ազգը, մասնավորապես՝ Արցախն ու արցախցին:

Գրեթե նույն պատկերն է հանրակրթական դպրոցների առումով, որոնք Արցախում 220-ն էին. Շահումյանի շրջանում՝ 16, Շուշիի շրջանում՝ 7, որից 2-ը՝ գյուղական համայնքի, Քաշաթաղի շրջանում՝ 53, Հաղրուլթում՝ 26: Ընդհանուր առմամբ Արցախում 2018 թվականին կար 2606 դասարան՝ տարբեր տարիքային խմբերի: Ավելի քան 1800 աշակերտ

ամեն տարի ավարտում էր դպրոցը: Արցախում ընդհանուր առմամբ ձևավորվել էր 2606 դասարան: Բաշխվածությունը նշված շրջաններում հետևյալն է. Շահումյան՝ 167, Շուշի՝ 770, Քաշաթաղ՝ 528, Հաղրուլթ՝ 315: Վերջին տարիներին աննախադեպ աճել էր երաժշտական, արվեստի դպրոցների և ստեղծագործական կենտրոնների թիվը: Միայն 2014 թվականից մինչև 2018 թվականը այն ավելացել էր շուրջ 30 տոկոսով՝ 2814-ից դառնալով 3657: Քանի որ խոսում ենք Արցախի կրթօջախներից, չենք կարող չանդրադառնալ նաև գրադարաններին և գրքային ֆոնդերին:

	Հանրակրթական դպրոցներում		Երաժշտական, արվեստի դպրոցներ և ստեղծագործական կենտրոններ		Գրադարաններ	
	դասարանների քանակը	աշակերտների թվաքանակը	քանակը ըստ շրջանների	աշակերտների թվաքանակը	քանակը	գրքային ֆոնդ
ք. Ստեփանակերտ	351	8647	4	2474	3	273544
Ասկերան	380	2466	3	843	1	10063
Հաղրուլթ	315	2067	3	667	1	37439
Մարտակերտ	355	3387	3	716	1	22892
Մարտունի	440	3677	3	1060	1	17427
Շահումյան	167	743	1	80	1	5326
Շուշի	70	926	2	687	1	19808
Քաշաթաղ	528	2059	1	332	1	10024
Ընդամենը	2606	23972	20	6859	10	396523

Այս ամենը նշանակում է ունենալ միջոցներ, շենքային պայմաններ, գույք և կյանքի որակի դրական փոփոխություն: Արցախի վաղվա սերունդը տեր կլինի այս հսկա կապիտալին, տեր կլինի, պիտի լինի:

Դիտարկենք տնտեսական ոլորտը, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունը: Տնտեսության մյուս ճյուղերին կանդրադառնանք հաջորդ հոդվածներում: Նախքան գյուղատնտեսության ցուցանիշներին անդրադառնալը դիտարկենք մի քանի մակրոտնտեսական ցուցանիշներ: Ինչ վիճակում էր Արցախի Հանրապետությունը 2018 թվականին: Նախ պետք է նշենք, որ Արցախում վերջին տարիներին տնտեսական ակտիվությունը երկնիշ էր (2017 թվականին 2016 թվականի համեմատությամբ աճել էր 15.4 տոկոսով, իսկ 2018 թվականին՝ 2017 թվականի համեմատությամբ 12.1 տոկոսով): 2018 թվականին համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ) 2017 թվականի համեմատությամբ աճել էր 11.9 տոկոսով, որը շուկայական արժեքով կազմում է 310252.3 մլն. դրամ: Նույն ժամանակաշրջանի շինարարական ոլորտի աճը կազմում է 11.5 տոկոս կամ 52504.8 մլն. դրամ, ծառայությունների ոլորտինը՝ 13.9 տոկոս կամ 67120.5 մլն. դրամ, առևտրաշրջանառությանը՝ 3.1 տոկոս կամ 120878.3 մլն դրամ: Պատկանելի ցուցանիշ ունեն արտաքին առևտուրը. Արցախում 2018 թվականին 2017 թվականի համեմատությամբ արտահանման աճը կազմել է 29 տոկոս, իսկ ներմուծմանը՝ 22.6 տոկոս: Սա նշանակում է, որ Արցախն արտահանող երկիր էր և աշխարհին

ատելիք ուներ: Միջին ամսական աշխատավարձն աճել էր 3.7 տոկոսով, իսկ սպառողական գների ինդեքսը՝ 1.8 տոկոսով: Մակրոմակարդակում Արցախն առաջընթաց էր ապրում: Դետալային մի քանի շտկումներ անելուց հետո, նոր գործիքակազմի կիրառմամբ կարելի էր հասնել առավել ներառական տնտեսական կարգին:

Քանի որ Արցախն ուներ զարգացող գյուղատնտեսություն, չէր կարող լինել պարենային անվտանգության խնդիր: Կար շուրջ 93 հազար հեկտար ցանքատարածք, որն օգտագործվում էր տարբեր նպատակներով՝ հացահատիկային և հատիկաընդեղենային մշակաբույսերից մինչև տեխնիկական մշակաբույսերի մշակում: Արցախում հացահատիկային և հատիկաընդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածքը 2018 թվականին կազմում էր 80180.5 հա, որտեղից ստացվել էր շուրջ 1388129.9 ցենտներ բերք: Տեխնիկական մշակաբույսերին հատկացված էր 5308 հեկտար ցանքատարածք, որոնց մեջ առյուծի բաժինն ընկնում էր ծխախոտին՝ 164.9 հա, և 2018 թվականին ստացվել էր 16897.4 ցենտներ ծխախոտ, կտավառը՝ համապատասխանաբար 2032 հա և 16748.4 ցենտներ, արևածաղիկը՝ 2511.6 հա և 20217 ցենտներ: Ավելի քան 45016.6 ցենտներ կարտոֆիլի բերք էր ստացվել 623.7 հեկտարից: Ըստ վարչական շրջանների պատկերն ունենալու համար բերված աղյուսակներից կարելի է հասկանալ, թե ինչ տեսակի կորուստ ունենք:

Հացահատիկային և հատիկաընդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածքներ, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը բոլոր տնտեսություններում և ըստ շրջանների

	Ցանքատարածք, հա	Ընդհանուր բերքահավաքի տարածք, հա	Հավաքած բերքը, ցենտներ	1 հեկտարի միջին բերքատվությունը, ցենտներ
Արցախի Հանրապետություն	80 207,5	69 496,5	1 388 129,9	20,0
<i>այդ թվում՝</i>				
Ասկերան	13 359,2	12 350,9	254 584,8	20,6
Հադրուկ	18 682,0	15 986,0	322 078,0	20,1
Մարտակերտ	8 281,3	7 722,0	114 627,6	14,8
Մարտունի	16 080,6	15 558,4	340 843,2	21,9
Շահումյան	164,8	164,8	3 302,2	20,0
Շուշի	254,3	240,3	4 314,2	18,0
Քաշաթաղ	23 385,3	17 473,8	348 379,9	19,9

Տնտեսական

Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածքներ, բոլոր տնտեսություններում և ըստ շրջանների

	Ընդամենը ցանքատարածք, հա	այդ թվում՝						
		հացահատիկային և հատիկաղնեղենային մշակաբույսեր, հա	տեխնիկական մշակաբույսեր, հա	կարտոֆիլ, հա	բանջարա-նոցային մշակաբույսեր, հա	բոստա-նային մշակաբույսեր, հա	կերային մշակաբույսեր, հա	ծաղիկ, հա
Արցախի Հանրապետություն	92 941,7	80 110,5	5 308,0	623,7	1 099,9	355,8	5 443,6	0,2
<i>այդ թվում՝</i>								
Ասկերան	15 754,8	13 359,2	1 419,0	162,9	279,3	35,5	498,7	0,2
Հաղորուք	19 924,4	18 682,0	650,0	101,0	130,4	21,0	340,0	-
Մարտակերտ	9 884,9	8 276,3	1 042,9	138,8	76,7	14,3	335,9	-
Մարտունի	21 093,1	16 053,6	2 030,5	132,9	250,6	13,5	2 612,0	-
Շահումյան	583,3	164,8	-	23,0	19,4	0,1	376,0	-
Շուշի	350,1	254,3	4,5	24,1	13,8	0,4	53,0	-
Քաշաթաղ	25 351,1	23 320,3	161,1	41,0	329,7	271,0	1 228,0	-

Դատելով պտղատու այգիների քանակից, մշակվող այգիների, տնկիների, բերքի տեսակներից՝ Արցախում գյուղատնտեսությունը, բացի այն, որ սոցիալական խնդիրներ էր լուծում և ապահովում զբաղվածությունը, նաև մշակույթ էր: Տնկարկները կազմում էին 4402.6 հեկտար, որոնց բերքատվությունը կազմել է 85849 ցնտներ: Դրանցից կորիզավորները զբաղեցնում էին 316.6 հա, իսկ բերքը կազմում էր 5386.5 ցնտներ,

ընկուզապտուղները՝ 385 հա, և բերքը՝ 9668 ցնտներ, միայն Հաղորուքում դրանք զբաղեցնում էին 165.8 հա: Մեծ տարածք էին զբաղեցնում թթի այգիները՝ շուրջ 899 հեկտար, որտեղից հավաքվում էր 13053.1 ցնտներ թուփ, իսկ խաղողի այգիները զբաղեցնում էին 1761.7 հա, որից 1131.1 հեկտարը՝ Մարտունիում, և տալիս 74312.4 ցնտներ բերք, ընդ որում՝ միայն Մարտունին 51871.4 ցնտներ խաղողով էր ապահովում:

Պտղատու այգիների և հատապտղանոցների տարածքը (ներառյալ տնկարանները), համախառն բերք և միջին բերքատվությունը բոլոր տնտեսություններում և ըստ շրջանների

	Ընդամենը Տնկարկներ, հա	որից՝ պտղատու, հա	Հավաքած բերքը, ցնտներ		1 հեկտարի միջին բերքատվությունը, ցնտներ
			ընդամենը	որից՝ պտղատու	
Արցախի Հանրապետություն	4 402,6	3 841,8	85 849,0	83 731,0	21,8
<i>այդ թվում՝</i>					
Ասկերան	1 068,6	668,1	22 944,7	22 931,7	34,3
Հաղորուք	506,7	460,2	14 803,0	14 779,0	32,1
Մարտակերտ	548,0	524,0	18 615,7	16 534,7	31,6
Մարտունի	1 718,1	1 718,1	12 787,3	12 787,3	7,4
Շահումյան	11,3	11,3	160,0	160,0	14,2
Շուշի	39,9	39,9	307,0	307,0	7,7
Քաշաթաղ	510,0	420,2	16 231,3	16 231,3	38,6

Այստեղ կան բազմաթիվ մանրամասներ, որոնց կարելի է ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ, բայց դրանք կներկայացնենք հաջորդիվ: Կներկայացնենք նաև էներգետիկ, տրանսպորտի, հանքարդյունաբերության ճյուղերի պատկերը:

Ջարգանալու և համակարգային փոփոխություններ կատարելու, լրիվ հաշվարկված հայեցակարգեր կիրառելու համար մեզ անհրաժեշտ է հունավորել համահայկական ամբողջ ներուժը և դարձնել համազգային օրակարգ՝ մտքում միշտ ունենալով հայ ազգի հայահավաք և հողահավաք ազգային պետության տեսլականը: ■

Դասական էթնիկ լոբբինգի հաղթանակն ու ԱՄՆ-ի փոփոխվող արտաքին քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում

Գևորգ Ղուկասյան

ՀՅԴ Հայ դատի Կենտրոնական խորհրդի հատուկ ծրագրերի պատասխանատու, քաղաքագիտության ասպիրանտ

Հայոց ցեղասպանության 106-րդ տարելիցի կապակցությամբ իր ուղերձով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Ջո Բայդենը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: ԱՄՆ-ն դարձավ այն պետություններից մեկը, որոնք Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են միաժամանակ ն՝ օրենսդիր, ն՝ գործադիր իշխանությունների մակարդակով: Կատարվածը, մի կողմից, ՀՅԴ Հայ դատի ամբողջ պայքարի կարևոր հանգրվաններից էր և առանցքային ձեռքբերումներից, մյուս կողմից՝ հստակորեն ցուցում է մեր տարածաշրջանում ամերիկյան տասնամյակներ տևած քաղաքականության վերափոխումը: Ի պատիվ Հայ դատի նվիրյալների՝ նրանք կարողացան գրագետ և հմուտ աշխատանքով հասունացնել հասարակական-քաղաքական նպաստավոր պահը, որն ուղեկցվեց Թուրքիայի նկատմամբ ամերիկյան քաղաքականության փոփոխությամբ:

Հայ դատի Ամերիկայի հանձնախմբին տասնամյակների նվիրված աշխատանքի շնորհիվ հաջողվել էր հասնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը ամերիկյան պետության գրեթե բոլոր մակարդակներում՝ նահանգայինից մինչև քաղաքային և արդեն դաշնային: Ամերիկյան հասարակական-քաղաքական շրջանակներում Հայոց ցեղասպանությունը համարվում է կատարված փաստ, որի ամբողջական արձանագրմանը պակասում էր միայն ԱՄՆ նախագահի խոսքը:

Սույն հոդվածով ցանկանում ենք անդրադառնալ Հայ դատի Ամերիկայի հանձնախմբի՝ որպես էթնիկ լոբբինգ իրականացնող ինստիտուտի գործառնությանն առանձնահատկություններին և նախագահ Բայդենի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման լույսի ներքո փորձել վեր հանել մեր տարածաշրջանում ամերիկյան արտաքին քաղաքականության վերափոխման և զարգացման հիմնական վեկտորները:

Էթնիկ լոբբինգի ինստիտուտը որպես սփյուռքների քաղաքական գործունեության դերակատար

Ներկայումս, պայմանավորված շարունակական գլոբալացմամբ, աշխարհում նկատվում է էթնիկ համայնքներում ապրողների թվի կտրուկ աճ: Այսպես, եթե 1960-ական թթ. աշխարհում կար մոտ 75.5 միլիոն մարդ, որ ապրում էր սեփական հայրենիքից դուրս, ապա 2000 թ.՝ 176.6 միլիոն, 2009 թ.՝ 213.9 միլիոն, իսկ 2019թ.՝ 272 միլիոն: Հետևաբար միգրացիոն միտումներն ազդում են նաև սփյուռքների քաղաքական բազմաշերտ դերակատարության վրա և պարտադրում են նոր զարգացումների դիտանկյունից

Աջից՝ Գևորգ Ղուկասյան, ձախից՝ Հայ դատի Եվրոպայի հանձնախմբի նախագահ Գասպար Կարապետյան

անդրադառնալ դրանց:

Սփյուռքները աստիճանաբար դառնում են միջազգային հարաբերությունների ուրույն դերակատարներ, իսկ էթնիկ լոբբինգի ինստիտուտը, ըստ էության, սփյուռքների քաղաքական դերակատարության հիմնական կազմակերպված արտահայտչաձևն է՝:

Լոբբինգը հանրային-քաղաքական համակարգի զարգացած ինստիտուտ է, որը ֆիզիկական անձանց և իրավաբանական կազմակերպությունների միջոցով ճնշում է գործադրում պետական իշխանության մարմինների կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների վրա՝ իր շահերին համահունչ որոշումների ընդունումը նախապատրաստելու համար: Լոբբինգի վերջնականորեն համաձայնեցված սահմանում չկա: Օրինակ՝ Լիոնել Ջեթերի կարծիքով՝ լոբբինգի պարզ և ամբողջական սահմանումը հետևյալն է. «Լոբբինգը հանրային քաղաքականության ձևավորման գործընթաց է՝ կառավարության (դրա ինստիտուտների) և օրենսդրական գործընթացի վրա ազդելու նպատակով»: Ըստ հեղինակի՝ այն նաև քաղաքական համոզման արվեստ է՝:

Թոմաս Լայնը և Ջոն Մաքսվելը, ըստ գործունեության ուղղվածության, առանձնացնում են լոբբիստական կազմակերպությունների հետևյալ տիպերը՝ քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, տարածաշրջանային, օտարերկրյա-էթնիկական (ճնշման խմբեր) և հատուկ՝:

Էթնիկ լոբբիստական խմբերը ձևավորվում են ազգային, կրոնական, մշակութային համայնքման միջոցով՝ հյուրընկալող երկրի պետական իշխանության թևերի, տարածքային և տեղական իշխանությունների, հասարակական կազմակերպությունների հիման վրա՝ ի շահ իրենց հայրենի պետության ուղղակի կամ անուղղակի ճնշումներ գործադրելու, քաղաքական նպատակներ դնելու և դրանց հասնելու համար: Որպես կանոն, էթնիկ լոբբիստական խմբերն իրենց հայրենի

երկրների հետ ունեն միջնորդավորված կամ ուղղակի կապեր:

Էթնիկ լոբբիստական խմբերի հիմնական անելիքներից են՝ **հիմնահարցի ձևակերպում, տեղեկատվության ապահովում, քաղաքականության մշտադիտարկում:**

Տեխնոլոգիական առումով էթնիկ լոբբիստական խմբերի գործունեության առանձնահատկություններ կարող են դիտվել հետևյալները՝ **միասնական հասարակական կարծիքի ձևավորում, ընտրաքաղաքական գործիքակազմի կիրառում, պաշտոնական հնարավորությունների և կապերի օգտագործում, ոչ պաշտոնական կապերի օգտագործում, պետական իշխանության թևերի և մարմինների վրա հոգեբանական ճնշման գործադրում:**

Լոբբինգի տեխնոլոգիաներից արևմտյան աշխարհում շատ հայտնի է «Lobbying the grass-roots»-ը: Այն հանրային քաղաքականության համալիր գործիքակազմ է, որի կիրառման ընթացքում լոբբիստը դիմում է ոչ թե պետական հաստատություններին, այլ հասարակության ներկայացուցիչներին, իշխանության այս կամ այն որոշման վրա ազդելու ունակ սովորական քաղաքացիներին: Լոբբինգի այս տեխնոլոգիան, ըստ էության, հասարակական ներուժի հնարավոր գեներացում է կոնկրետ խնդիր լուծելու համար⁴:

Այսպիսով՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները լոբբիստական գործունեության համար տիպիկ երկիր է: Ամերիկյան քաղաքական մշակույթը աշխարհում լավագույնս ընդունում է լոբբիստական կազմակերպություններին, միայն թե դրանք պետք է խստորեն բավարարեն պետության օրենսդրաիրավական պահանջները, լինեն թափանցիկ և, որ ամենակարևորն է, Միացյալ Նահանգների համար չհանդիսանան «5-րդ շարապյուն»:

Ինչպես ԱՄՆ-ում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայի զարգացած երկրներում չափազանց կարևոր է լոբբիստական գործունեությունը սահմանափակել բացառապես «կյուրընկալ պետության քաղաքացի-իշխանություն հարաբերակցության սահմաններում», ինչպես նաև սահմանափակել հայրենի պետության կողմից սփյուռքյան համայնքների քաղաքական գործունեության ուղղորդումը: Այսինքն, ի դեմս էթնիկ լոբբինգի ինստիտուտի, մենք գործ ունենք միջազգային հարաբերությունների ինքնուրույն դերակատարների հետ, որոնք, ելնելով իրենց ազգային շահերից և հայրենի պետության կարիքներից, առանց վերջինիս ուղղորդման, իրականացնում են համապատասխան աշխատանքներ: Այս բանաձևի պահպանումը էթնիկ լոբբինգի հաջողության համար նախապայմանային նշանակություն ունի:

Սպիտակ տան կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու ամերիկյան փոփոխվող արտաքին քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում

Սույն հրապարակման մեջ, իհարկե, նպատակ չունենք անդրադառնալու Հայ դատի գործունեության

պատմությանը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում՝ սկսած 1944թ., երբ ՀՅ Դաշնակցությունը Նյու Յորքում հիմնադրեց Հայ դատի համաշխարհային ցանցը: Միայն նշենք, որ Հայ դատի Ամերիկայի կենտրոնական հանձնախումբը (Armenian National Committee of America) Վաշինգտոնի իր գրասենյակով և ԱՄՆ-ի երկու ափերի իր հանձնախմբերով դասական էթնիկ լոբբինգ իրականացնող կառույց է, որի բնութագրիչներն ու գործունեության առանձնահատկություններն ամբողջապես համապատասխանում են վերոնշյալ սահմանումներին, և որին անդրադառնում են միջազգային հարաբերությունների ու քաղաքագիտության այս ոլորտն ուսումնասիրող համաշխարհային մակարդակի քաղաքագետներ: Վերջին երկու տարվա ընթացքում հատկապես Հայ դատի Ամերիկայի հանձնախումբը գրագետ աշխատանքով, ժամանակակից տեխնոլոգիաների արդյունավետ կիրառմամբ, քաղաքական մանրակրկիտ պլանավորմամբ և, որ ամենակարևորներից է, հայ համայնքի համախմբմամբ հետևողականորեն հասել ու հասնում է իր առջև դրված առանցքային խնդիրների լուծմանը:

2019թ. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևեր ընդունվեցին ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում և Սենատում, ինչը նույնպես ցեղասպանության միջազգային ճանաչման անկյունաքարային հանգրվաններից էր: Ամեն դեպքում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության իրականացումը վերապահված է գործադիր իշխանությանը, Հայ դատի հանձնախումբը գերակա նպատակ սահմանեց Սպիտակ տան կողմից ցեղասպանության ճանաչումը: Նկատենք, որ Կոնգրեսի երկու պալատների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը նախորդել էր ԱՄՆ-ի 50 նահանգներից 49-ի կողմից ցեղասպանության ճանաչումը: Այսինքն՝ Սպիտակ տան վրա ճնշումը նաև դաշնային մակարդակով էր: Այս քաղաքական դրամագույլը հնարավոր էր եղել կուտակել տասնամյակների աշխատանքի շնորհիվ:

Սպիտակ տան վարչակազմի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը նախ և առաջ նշանակում է Թուրքիայի նկատմամբ ամերիկյան

Հայ դատի Վաշինգտոնի գրասենյակի գործադիր տնօրեն Արամ Համբարյան

արտաքին քաղաքականության փոփոխություն և տարածաշրջանում այդ քաղաքականության փոխակերպում: Թուրքիան այնուամենայնիվ շարունակելու է լինել Ամերիկայի դաշնակիցը և ՆԱՏՕ-ի կարևոր անդամներից մեկը: Հայոց ցեղասպանության ճանաչմամբ ամերիկաթուրքական հարաբերությունները, անշուշտ, ավելի չեն վատթարանա, որովհետև դրա համար այլևս տեղ էլ չկա. երկու երկրների հարաբերությունները վաղուց այսքան վատթար չեն եղել:

Թուրքիայի շարունակական ապակայունացնող դերը իրեն հարակից գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, այդ թվում՝ ռազմական հակամարտության ուղղակի սպառնալիքը ՆԱՏՕ-ի անդամ Հունաստանի դեմ, հարաբերությունների լարումը Ֆրանսիայի ու Եգիպտոսի հետ, դրդում է պաշտոնական Վաշինգտոնին գործադրելու իրավիճակից բխող զսպման ռազմավարական մեխանիզմներ: Այդ ծիրի մեջ պետք է դիտարկել նաև ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական գլխավոր դաշնակից Իսրայելի և Հունաստանի միջև նախադեպը չունեցող պաշտպանական համաձայնագրի ստորագրումը, ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայի և Եգիպտոսի կողմից ձեռնարկվող զսպման մեխանիզմները:

Թուրքական ծավալապաշտական քաղաքականության ձախողումը Արևելյան Միջերկրականում և արևմտյան ուղղությամբ Թուրքիային մղում է դեպի արևելք, դեպի մեր տարածաշրջան, որը դեպի պանթուրքական երազանք տանող ճանապարհն է:

Եթե խնդրին մոտենանք միջազգային հանրության և հատկապես թիվ մեկ գերտերության դիրքերից, ապա Արցախյան երկրորդ պատերազմում ռազմական ուղղակի ներգրավմամբ Թուրքիան բառացիորեն կուլապսի ենթարկեց միջազգային անվտանգության համակարգը, ինչի թիվ մեկ պատասխանատուն գերտերություններն են՝ ի դեմս ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի: Այնուամենայնիվ պատահական չէ, որ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամներն են ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հինգ մշտական անդամներից երեքը:

Թուրքիան, որն առնվազն ըստ փաստաթղթի, ԱՄՆ-ի ռազմավարական դաշնակիցն է, իսկ Ռուսաստանի՝ բարեկամ երկիրը, Ֆրանսիայի հետ էլ ռազմաքաղաքական միևնույն այլանում է, բացահայտորեն և լկտիաբար ոտնահարեց դարաբաղյան հակամարտության լուծման համար այդ պետությունների կողմից առաջարկված առանցքային սկզբունքներից մեկը՝ ուժի կամ դրա սպառնալիքի չկիրառումը: Հետևաբար գերտերությունների արձագանքը այս ամենին չէր կարող ուշանալ: Իհարկե, Ամերիկայի պարագայում գումարվեցին նաև Թուրքիայի տևական սիրախաղը Ռուսաստանի հետ, «S400» հակաօդային համալիրների ձեռքբերումը, երկրի ներսում ժողովրդավարության խայտառակ վիճակը, այլախոհների նկատմամբ բռնությունները և այլն:

Վերոգրյալի համատեքստում ամեննին էլ պատահական չէ այն, որ միմյանց հետ բազմապիսի

հակադրությունների ետնապատկերին Մինսկի խմբի եռանախագահությունը շարունակում է համաձայնեցված աշխատանքը դարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման բանակցային գործընթացում, ինչի լավագույն ապացույցներն են Մինսկի ձևաչափի անհապաղ վերականգնման և հակամարտության վերջնական քաղաքական կարգավորման վերաբերյալ համանախագահ երկրների հայտարարությունները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ, չնայած միմյանց միջև առկա հակադրություններին, համանախագահ երկրներից ոչ մեկը կասկածի տակ չի դրել Ղարաբաղում ռուսական խաղաղապահ զորակազմի ներկայության արդյունավետությունը, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Ռուսաստանի գործողությունները, մեծ հաշվով, համաձայնեցված են Ֆրանսիայի և Ամերիկայի հետ:

Որպես արդյունք, ի հակադրություն հակամարտությունը լուծված համարելու մասին Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշման, այնուամենայնիվ պետք է տեսանելի ապագայում սպասել Մինսկի խմբի ձևաչափում բանակցությունների վերականգնմանը և հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ միջազգային ջանքերի: Այս ամենին ընդառաջ Հայաստանին անհրաժեշտ է ազգային դեմք ու դիմագիծ ունեցող նոր իշխանություն, որը, ի տարբերություն գործող կապիտուլյանտ իշխանության, միջազգային ճկուն հարաբերություններով և ազգային տեսլականով ի գործու կլինի առաջնորդելու երկիրը տարածաշրջանային նոր զարգացումներում:

Ինչ վերաբերում է Հայ դատի հետագա աշխատանքներին ԱՄՆ-ում, ապա հանձնախումբն ունի իր քաղաքական օրակարգը՝ հստակ առաջնահերթություններով, որոնց սպասարկման համար իրականացվում են անհրաժեշտ համալիր աշխատանքներ՝ լոբբիստական գործունեության համալիր գործիքակազմի կիրառմամբ: Այս համատեքստում առաջնային նպատակներից մեկը Հայաստանին և Արցախին ամերիկյան 100 մլն դոլար ֆինանսական արտակարգ օժանդակության տրամադրումն է, որի իրականացման համար արդեն իսկ մեկնարկել են անհրաժեշտ աշխատանքները, այդ թվում՝ օրենսդրական նախապատրաստության մակարդակով: ■

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականության ցանկ

- 1- Տեմ Դուկայան Գ., Արևմտյան Եվրոպայի հայկական սփյուռքի լոբբիստական գործունեության շուրջ, «Պատմություն և մշակույթ», 2020, № 1, էջ 242-251:
- 2- Դուկայան Գ., Էթնիկ լոբբինգի ինստիտուտի էությունը, «Հանրային կառավարում», 2019, № 2, էջ 184-192:
- 3- Տեմ Thomas P. Lyon, John W. Maxwell, Astroturf: Interest group Lobbying and Corporate Strategy. “Journal of Economics & Management Strategy”, Volume 13, Number 4, 2004:
- 4- Վերջերս Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու կոչով Մայիսակ տուն են ուղարկվել ավելի քան 1 միլիոն նամակներ, որոնք լոբբինգի այս տեխնոլոգիայի կոնկրետ օրինակ են:

Թուրքական գորքերի ներթափանցումը Հայաստան ու Անդրկովկաս և 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը

Արմեն Խաչատրյան

ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» ռազմական պատմության թանգարանի տնօրենի գիտական գծով տեղակալ

Անդրկովկասյան սեյմը¹, չընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության² պայմանները, Թուրքիայի հետ վերջնական հաշտություն կնքելու համար Տրապիզոն ուղարկեց պատվիրակություն՝ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ: Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էին Մեյմի կողմից հաստատված Ա. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջազունին: Թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններն սկսվեցին 1918 թ. մարտի 1-ին՝ թուրքերի կողմից գրավված Տրապիզոնում: Հենց սկզբից դրսևորվեցին Թուրքիայի զավթողական նպատակները: Նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության պահանջը՝ Օսմանյան կայսրության սահմաններում, թուրքերը չէին ընդունում: Այդ հարցում մերժվում էր Անդրկովկասի կառավարության որևէ միջամտություն: Մեյմի մուսուլման պատվիրակներն ընդունում էին Թուրքիայի տարածքային պահանջները և Անդրկովկասի անկախության առաջարկները: Իսկ թուրքերն ունեին ավելի հեռուն գնացող նպատակ՝ Կ. Պոլիսը Բաքվին միավորելու ծրագիր:

Թուրքական գորքերի՝ Արևմտյան Հայաստանը զավթելուց հետո նրանք դրեցին երկրամասի անկախության հոչակման հարցը: Անդրկովկասի պաշտպանության հարցը դարձավ առաջնային: Այն քննարկվեց 1918 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցության ժամանակ, որին մասնակցում էին ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ-մայոր Եվգենի Լեբեդինսկին, կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանը, շտաբի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Եվգենի Վիշինսկին, Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Գաբրիել Ղորղանյանը (Գավրիիլ Կորգանով): Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը դեմ էր Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելուն: Սակայն վրաց մենշևիկների և մուսուլմանների մեծամասնության ճնշման տակ Անդրկովկասյան սեյմը 1918 թ. ապրիլի 9-ին հայտարարեց Անդրկովկասի՝ Ռուսաստանից անջատման և երկրամասի անկախության մասին՝ կատարելով թուրքերի պահանջը: Ստեղծվեց Անդրկովկասի Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը: Այդ որոշումն ավելի արձակեց թուրք կառավարիչների և զինվորականության ձեռքերը:

Երբ Թուրքիայի կովկասյան բանակի հրամանատարությունն ստացավ Անդրկովկասի անկախության լուրը, պահանջեց անհապաղ դատարկել Կարսը: Անդրկովկասի նոր կառավարության նախագահ Ա. Չխենկելին կարգադրեց հանձնել Կարս ամրոցը: Դրան առարկեց Հայկական առաջին կորպուսի հրամանատար Թ.

Նազարբեկյանը, որն արդեն ստանձնել էր նաև ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Նա կարծում էր, որ Կարսն ի վիճակի է դիմադրելու թուրքերին: 1918 թ. ապրիլին հետևեց Չխենկելու նոր հրամանը՝ Կարսը դատարկելու մասին: Վրաստանի համար կարևոր էր պահել Բաթումը: Մինչ այդ հայերը ցույց էին տալիս կատաղի դիմադրություն Սարիղամիշի մոտ: Կնքվեց ժամանակավոր զինադադար: Կարսն անցավ թուրքերի ձեռքը: Կարսում մինչ այդ կռվում էին հայկական առանձին կորպուսի զորամասերը, հայկական երկրորդ գունդը, սակրավորների վաշտը, կամավորականների ջոկատը և այլն:

Թիֆլիսում մայիսի 11-ին հաշտության բանակցություններ սկսելու համար ժամանեցին Թուրքիայի, Գերմանիայի և Անդրկովկասյան Հանրապետության ներկայացուցիչները: Սակայն թուրքական հարձակումը չդադարեց: Մայիսի 15-ին թուրքերը հրետանիով հանկարծակի հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա: Կռվի մեջ մտան այնտեղ գտնվող զորամասերը՝ «Վասպուրական» ջոկատը, վանեցիների կամավորական ջոկատը, Եֆրեմովի ռուսական կամավորական ջոկատը, Կարսի հեծյալ գունդը և այլն: Սակայն Անդրկովկասյան կառավարության կարգադրությամբ քաղաքը զիջվեց թուրքերին: Սկսվեցին նրանց վայրագությունները, թալանն ու սպանությունները: Էվակուացվեց Սուրմալուն: Ալեքսանդրապոլի գրավումը, մինչ այդ Տրապիզոնի, Երզնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի, Կարսի և Բաթումի անկումը ոչ այնքան թուրքական զենքի հաղթանակն էին, որքան դիվանագիտական խարդավանքների արդյունք: Այստեղ դրսևորվեց Անդրկովկասի Հանրապետության ղեկավարների անհամաձայնեցված քաղաքականությունը:

Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թուրքական բանակի հսկողության տակ անցան ռազմավարական հաղորդակցության կարևոր ուղիները՝ Տրապիզոն – Բաթում, Կարս – Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), Օլթի – Մերդենեկ – Արդահան – Ախալցխա, Էրզրում –

Սարիղամիշ: Թուրքական «Կարս» գորախումբն ստացավ նոր առաջադրանք: Կատարվեց թուրքական ուժերի նոր վերախմբավորում. դրանք բաժանվեցին չորս մասի: Առաջին գորախումբը հարձակման անցավ Վորոնցովկայի (Տաշիր) ուղղությամբ՝ ձգտելով դուրս գալու Բոլնիս-Խաչեն, Բորչալու, Թիֆլիս: Երկրորդ գորախումբը գրոհեց Ջաջուռ – Համամլու (Մայիտակ) – Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) – Դիլիջան – Ղազախ – Ելիզավետպոլ (Գանձակ) ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով դուրս գալու Բաքու: Երրորդ և չորրորդ գորախմբերը ներխուժեցին Մարդարապատ, Արարատյան դաշտ՝ գրավելու Երևանը: Մայիսի 21-ին այս գորախմբերի առաջապահ ուժերը, մտնելով Արարատյան դաշտ, գրավեցին Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը, դուրս եկան «Ղամիշլու» (Եղեգնուտ) կիսակայարան: Թուրքական գորախմբի դեմ կանգնած էին Էրզրումից մինչև Արաքս նահանջած սակավամարդ գորամասերը: Թշնամուն դիմակայելու համար կատարվեց հայկական զինուժի վերաբաժանում: Կազմավորվեց Երևանյան գորախումբը՝ գեներալ-մայոր Մովսես Միլիկյանի հրամանատարությամբ: Զորավար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ ստեղծված գորախումբը պետք է պաշտպաներ Ապարանի մատույցները թուրքական 9-րդ դիվիզիայից: Երևանի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով միջոցներ ձեռնարկվեցին Կողբի և Իգդիրի ուղղությամբ: Նախիջևան – Շարուր (Նորաչեն) ուղղությամբ 3-րդ հետևակային բրիգադն էր՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորությամբ:

Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը

Եթե ի գորու չեն փրկելու մեր սրբությունները, ապա թող ես նահատակվեմ հենց այստեղ՝ շեմի վրա Մայր Աթոռի, որի գահակալի պատիվը ունեմ մեր սուրբ նախնիների արդար բարեխոսությամբ և Աստծու ողորմածությամբ»³: Անկասկած, հայերի գլխին կախված էր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Դա հայրենական պատերազմ էր:

Սարդարապատը վերագրավելուց հետո մշակվեց թուրքերի շրջափակման և ջախջախման պլանը: Փոխգնդապետ Կարապետ Հասան Փաշայանի հրամանատարությամբ ստեղծվեց հարվածային խումբ, որն անվանվեց «Խզնաուզի ջոկատ»: Դրոյի գորաջոկատը 1918 թ. մայիսի 24-ին մտավ Ալի Բուչակ՝ մարտեր մղելով դեպի Բաշ-Ապարան շարժվող 36-րդ թուրքական դիվիզիայի դեմ: Համառ մարտերից հետո՝ մայիսի 29-ին, Բաշ-Ապարանում ջախջախվեց թշնամու 2 գունդ, ոչնչացվեց ծանր հրետանին. թշնամին տվեց 200 զոհ, թողեց մեծ քանակությամբ ռազմավար:

Բոլորը գենքը ձեռքներին շտապում էին Ղարաքիլիսա. ոգևորությունն աննախադեպ էր: Ղարաքիլիսայի մոտ 1918 թ. մայիսի 24-28-ը տեղի ունեցան կատաղի մարտեր, որոնց մասնակցեցին հայկական 4 գունդ, հեծյալ ջոկատը և բնակչությունից կազմված աշխարհագորայինները: Նրանք ունեին 7.000 զինվոր, 10 հրանոթ, 20 գնդացիր: Թուրքական զորքը 10.000 էր՝ թուրքական կանտնավոր և մահմեդական ավազակախմբերով: Հայերը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին: Աչքի ընկան գնդապետներ Բեյ-Մամիկոնյանի և Նիկոլայ Ղորղանյանի (Կորգանով) գորամասերը, պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը: Մարտում հերոսաբար զոհվեց շտաբ-կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը:

Քառօրյա մարտերի ժամանակ թշնամին մեծ կորուստներ ունեցավ, կասեցվեց նրա առաջխաղացումը դեպի Դիլիջան և Թիֆլիս: Մայիսի 30-ին, երբ սպասվել էր հայերի զինամթերքը, թուրքերը մտան Ղարաքիլիսա և դրսևորեցին իրենց բարբարոսությունը: Հայերի գործած սխրանքը խոստովանել է մինչև անգամ Մեհմեդ Վեհիբ փաշան Բաթումում ասելով, որ հայերը Ղարաքիլիսայի մոտ մարտով ցույց տվեցին, որ իրենք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները: Սարդարապատը, Բաշ-Ապարանը, Ղարաքիլիսան հայ ժողովրդի

Գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ գործող Սարդարապատի գորամասը 1918 թ. մայիսի 22-ին անցավ հարձակման Բյուրփալու (Արշալույս) և Ղուրդուղուլի (Արմավիր) գյուղերից: Նույն օրը նրանք ետ վերցրին մեկ օր առաջ գրավված Սարդարապատը: Թուրքերը մեծ կորուստներով անցան «Արաքս» կայարանի շրջանը: Այդ հաղթանակը մեծացրեց ժողովրդի հույսն ու հավատը: Մարդիկ ներկայանում էին զորամաս, հաղթանակի համար տրամադրում ամեն հնարավորը: Ազգային-քաղաքական միասնություն էր Հայաստանում, որովհետև մղվում էին կենսաց ու մահու մարտեր: Բոլորին ոգևորում էին Թովմաս Նազարբեկյանը, Մովսես Միլիկյանը և Արամ Մանուկյանը: Գևորգ Ե Սուրենյանց Ամենայն հայոց կաթողիկոսը դիմում է հայ ժողովրդին. «Թուրքը՝ մեր արնախում ոսոխը, նվաճել է Ալեքսանդրապոլը, շարժվում է դեպի սիրտը մեր երկրի, մեր հավատի՝ մեր կենսագրության, գալիս է Էջմիածնի վրա: Մեր զորապետները Ամենայն հայոց կաթողիկոսին առաջարկում են ոսոխի բերին թողնել Մայր Աթոռ Էջմիածինը, մեր սրբարանները, հայ ժողովուրդը և ապաստանել Բյուրականում: Ո՛չ և ո՛չ, հազար անգամ ոչ, ես չեմ լքի մեր սուրբ նախնիների ավանդած Մայր Աթոռը, ես չեմ հեռանա Հայոց Առաքելական օջախից: Եթե հայոց զինվորականությունն ինքը, հայ ժողովուրդը չեն կարողանա թշնամու առաջխաղացումը կասեցնել,

Պատմության լուսարձակ

աննկուն կամքի, անկախության համար պայքարի, վճռակամության վկաները եղան: Հայ ժողովրդի Մայիսյան հերոսամարտերը վիժեցրին հայերին ոչնչացնելու երիտթուրքական ծրագրերը:

Երբ Հայաստանում Սարդարապատում, Ղարաքիլիսայում և Բաշ-Ապարանում, վճռվում էր մեր ժողովրդի ճակատագիրը, Թիֆլիսում Անդրկովկասյան սեյմն հոգեվարքի վերջին օրերն էր ապրում իր մեջ մտնող ազգայությունների ու կուսակցությունների ներքին զգվտողի հետևանքով: Անդրկովկասի թաթարներն ունեին թուրքամետ կողմորոշում, իսկ վրաց մենշևիկները հայերից գաղտնի բանակցությունների մեջ մտան Անդրկովկասում գտնվող գերմանացի ներկայացուցիչների հետ՝ նպատակ ունենալով Գերմանիայի հովանավորությամբ ապահովելու Վրաստանի անկախությունը: Վրաց մենշևիկների նախաձեռնությամբ և ադրբեջանցի մուսավաթների⁴ հավանությամբ մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմը լուծարվեց, ինչը տեղի ունեցավ նաև Թուրքիայի կամքով: Սեյմի որոշման մեջ գրված էր. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և հաշտության հարցերով արմատական տարածայնություններ դրսևորվեցին այն ժողովուրդների միջև, որոնք կազմել էին Անդրկովկասյան անկախ ռեսպուբլիկա, և այդ պատճառով անհնարին էր դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինակավոր իշխանության հանդես գալը, սեյմն արձանագրում է Անդրկովկասի տրոհման փաստը և վայր է դնում իր լիազորությունները»⁵: Այդ օրը՝ մայիսի 26-ին, Վրաց ազգային խորհուրդը հռչակեց Վրաստանի անկախությունը, իսկ մայիսի 27-ին մուսավաթները հռչակեցին Ադրբեջանի անկախությունը (Գյանջա կենտրոնով)՝ Խան Խոյսկու գլխավորությամբ:

Այդ ծանր պահին հայերի մեծ մասն անկախություն չէր ուզում, սակայն դեպքերի զարգացումն արագացրեց այն: Թուրքերի դեմ տարած հաղթանակը պետականության վերականգնման, Հայաստանի Հանրապետություն հիմնելու նախադրյալներ ստեղծեց: Անդրկովկասյան Դաշնակցային Հանրապետության փլուզումից հետո՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին, Հայաստանի

Հայկական բանակը 1918թ.

Հանրապետությունն անկախ հռչակվեց, ինչը տեղի ունեցավ պատմության ծանրագույն մի ժամանակաշրջանում: Դա միաժամանակ ազգային զարթոնքի շրջան էր: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, մայիսի 28-ի առավոտյան Թիֆլիսի մեծահարուստ Ադամյանցի տան դահլիճում նիստ գումարեց՝ որոշելու ազգի անելիքը: Այստեղ կազմվեց Ավետիս Ահարոնյանի, Հովհաննես Քաջազունու, Ալեքսանդր Խատիսյանի, Նիկոլ Աղբալյանի հայտարարությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման վերաբերյալ, որը հրապարակվեց մայիսի 30-ին որպես ժողովրդին ուղղված կոչ: Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր այրերից Սիմոն Վրացյանն այս առիթով գրել է. «Հայաստանի անկախության հայտարարության օրը իսկապես պետք է համարվեր մայիսի 30-ը: Հակառակ դրան՝ համարվում է մայիսի 28-ը, այսինքն՝ այն օրը, երբ Ազգային խորհուրդը վճռեց հաշտության պատվիրակություն ուղարկել Բաթում: Անուղղակի կերպով, այս օրն էլ կարող է համարվել անկախության սկիզբը, որովհետև հաշտության բանակցություններ վարելու համար նախապայման էր անկախության հայտարարությունը: Ընդունելով թուրքերի այդ պայմանը՝ Ազգային խորհուրդը դրանով իսկ հաստատած էր լինում անկախության փաստը»⁶:

1918 թ. մայիսի 31-ին անկախության հռչակագիրը հրապարակվեց նաև մամուլում՝ Թիֆլիսում տպագրվող «Հորիզոն» և «Кавказское слово» օրաթերթերում: Հայոց ազգային խորհրդի որոշման մեջ ասվում էր, որ վերջինս այն իրավունքներով, որոնցով նրան լիազորել էր հայ ժողովուրդը, մայիսի 28-ին որոշեց հռչակել հայկական պետության անկախությունը, հիմնեց Հայաստանի ժողովրդավարական հանրապետություն: «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ, Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական զավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարություն, Ազգային

Ձիավորներն ու կամավորները Սարդարապատում ճաշի պահին

խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»⁷:

Բաթումում թուրքական պատվիրակությունը մայիսի 26-ին վերջնագրի տեսքով ներկայացրել էր նոր պահանջներ Շարուր-Դարալագյազի, Երևանի, Նախիջևանի, Էջմիածնի, Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի նկատմամբ: Հայ ժողովրդի դարավոր իղձը հայոց պետականության վերականգնումն էր, որը կորցրել էր 500 տարի առաջ: Այդ մասին ի լուր ամբողջ աշխարհի հունիսի սկզբներին հայտնեցին Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը, վարչապետ Հովհ. Քաջազունին, արտաքին գործոց նախարար Ալ. Խատիսյանը: Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդարանական, բուրժուա-դեմոկրատական պետություն էր: Այն օրինաչափ փուլ էր հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Թուրքիայի և Անդրկովկասյան սեյմի պատվիրակությունների միջև մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվել էին Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները, իսկ Անդրկովկասյան սեյմը լիկվիդացնելուց հետո՝ մայիսի 30-ին, առանձին-առանձին բանակցություններ սկսվեցին Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի ազգային խորհուրդների և Թուրքիայի միջև: Հայկական պատվիրակության նախագահն էր Ալ. Խատիսյանը, անդամները՝ Հովհ. Քաջազունին, Միքայել Պապաջանյանը: 1918 թ. հունիսի 4-ին ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև: Հայաստանի համար խիստ ծանր էին հաշտության պայմանները: Թուրքիային էր անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը՝ Կարսի մարզը և 5 գավառ, իսկ Հայաստանին, որի բնակչությունը 310.000 էր, մնում էր ընդհանուր առմամբ 10-12.000 կմ2 տարածք՝ Երևանից մինչև Սևան (պայմանագրի 2-րդ հոդվածում Հայաստանին պատկանող տարածքի մակերեսի փոխարեն նշված են հայկական այն բնակավայրերն ու աշխարհագրական վայրերը, որոնցով գծվելու էր նոր սահմանը): Հայաստանը բաղկացած էր լինելու Նոր Բայազետի գավառից, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառների առանձին մասերից: Նույն օրը թուրքական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց նաև Վրաստանի հետ: Այսպիսով՝ Թուրքիային անցան Կարսը, Արդվինը, Արդահանը, Բաթումը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, Շարուր-Դարալագյազը, Նախիջևանը, Սուրմալուն և Կաղզվանը: Ընդհանուր առմամբ Թուրքիան Արևելյան Հայաստանից խլեց 28.000 կմ2 տարածք: Թուրք-հայկական սահմանը գծված էր այնպես, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանից գտնվում էր ընդամենը 7 կմ հեռավորության վրա: Պայմանագրով պետք է ցրվեին ֆիդայական բոլոր ջոկատները, ներառյալ Անդրանիկինը: Ցանկացած պահի թուրքական հրանոթները կարող էին որոտալ սահմանագլխին: Զորավար Անդրանիկը

ԲԱԹ - ԱՐԱՐԱՆԻ ԶԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Բաթումի պայմանագիրը համարում էր հայության վզին փայթաթած ստորության շղթա:

Պատմաբան Լեոն Բաթումի պայմանագրի կողոպտիչ բնույթի մասին գրում էր. «Տասը հազար քառակուսի վերստ էր այդ Հայաստանը, մեծ մասամբ լեռ ու անապատ՝ Սևանի լճի չորս կողմը, հայ ժողովրդի ոչ թե բնակության տեղ, այլ գերեզման»⁸: Հայաստանն ունենալու էր սահմանափակ թվով զորք, երկաթուղիների վերահսկողությունն անցնում էր Թուրքիային, որն իրավունք էր ստանում Հայաստանի տարածքով զորք տեղափոխելու Ադրբեջան: Բաքվից դուրս էին բերվելու և լուծարվելու հայկական զորամասերը, որոնք կազմում էին Բաքվի կոմունայի պաշտպանների կորիզը:

Բաքվի ազգային խորհուրդը չենթարկվեց այդ որոշմանը: Նա իր ռազմական ուժերը 1918 թ. ապրիլի 25-ին դրեց Սո. Շահումյանի կողմից ստեղծված Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի տրամադրության տակ: Մոտ 18.000 հայ մարտիկներ, որոնք ընդգրկված էին 4 բրիգադներում, 22 գումարտակներում, քաջ գիտակցում էին, որ, պաշտպանելով Բաքուն, պաշտպանում են Ղարաբաղը, Երևանը, Էջմիածինը: Դրանց գրավումը թուրքերի կողմից կնշանակեր հայ ժողովրդի կործանում: Նրանք պաշտպանում էին քաղաքի 100.000 հայերին: Բաքվի պաշտպանությանը մասնակցում էին բանակի գեներալ Հակոբ Բագրատունին, բրիգադի հրամանատար Համազասպը, Գրիգոր Կորգանովը, Սերաստացի Մուրադը, որն էլ հերոսաբար ընկավ մարտի դաշտում: Անդրանիկը թուրքական ներխուժումից պաշտպանում էր Զանգեզուրը: Նա Ղարաբաղ չմտավ, այլ կես ճանապարհից հեռացավ անգլիացիների պահանջով: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին անգլիական ուժերը լքեցին դիրքերը, և թուրքերը մտան Բաքու: Նրանք երեք օր կոտորեցին ու թալանեցին անզեն հայերին:

Նորածին Հայաստանի Հանրապետության կնքած առաջին միջազգային պայմանագիրը ծանր էր, բայց օդի պես անհրաժեշտ: Դրանով Թուրքիան առաջինը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը:

Կամավորականները Ղարաբիխայում՝ ճակատամարտից առաջ

Բաթումի պայմանագիրը, որը չէր վավերացվել ո՛չ Հայաստանի և ո՛չ էլ Թուրքիայի կառավարությունների կողմից, իր ուժը կորցրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից՝ 1918 թ. նոյեմբերից հետո: Հայաստանի Հանրապետությանը ժամանակ էր պետք նվաճումներն ամրապնդելու, կործանվող ժողովրդին փրկելու համար: Բաթումի պայմանագրով ՀՀ-ն, փաստորեն, հրաժարվում էր պահանջատիրությունից, ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած վնասների ու կորուստների փոխհատուցումից: Ստրկացնող պայմանները վրդովմունքով ընդունեցին հասարակության բոլոր խավերը: 1918 թ. հունիսի 5-9-

ը Երևանում տեղի ունեցան խռչող ցույցեր՝ ընդդեմ հայ-թուրքական հաշտության: ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանն ստիպված էր հանդես գալ հայտարարությամբ և բացատրել ժողովրդին, որ այլ ելք չկար: Այ. Խատիսյանն էլ, անփոփոխելով հայ-թուրքական բանակցությունների արդյունքները, Ավ. Ահարոնյանին հղած նամակում գրում էր, որ հայարտ է պետականության վերականգնման համար. «Հզոր է հայոց հողի ոգին: Մենք կբերենք վատ հաշտության դաշնագիր, սակայն կբերենք նաև անկախ Հայաստան՝ տուն, բույն, որտեղ կթրծվի ժողովրդի միտքը: Այդ ամենը կկապի, կմիավորի, կբարձրացնի ոգին, իսկ դա կարևոր է: Ես հավատում եմ մեր պետությանը»: Հայաստանի անկախության հռչակումը, իրավամբ, շրջադարձային եղավ հայ ժողովրդի քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքում:

Հայաստանի անկախությունն ուներ իր ներքին օրինաչափ ընթացքը, որը որքան էլ հետևանք էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի և ռուսական հեղափոխությունների, նույնքան էլ արդյունք էր հայ ժողովրդի՝ 1918 թ. մայիսյան հերոսական ոգորումների: Ի վերջո, հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո դարձյալ վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը՝ քաղաքական նոր արժեհամակարգով ու պետական կառուցվածքով: ■

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականության ցանկ

- 1- Անդրկովկասյան սեյմը Անդրկովկասում ստեղծված պետական իշխանության մարմին էր, որը կազմավորվել է 1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում՝ մենշևիկ Ն. Չխեիձեի նախագահությամբ: Այն ստեղծվել է Անդրկովկասում քաղաքական լուրջ ճգնաժամի պայմաններում՝ պայմանավորված երկրամասի քաղաքական կուսակցությունների միջև տարաձայնություններով և հասունացող թուրքական նախահարձակման վտանգով: Կազմավորումից հետո Անդրկովկասյան սեյմի մեջ մտան Սահմանադիր ժողովի՝ Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորները, ինչպես նաև երկրամասում գործող մի շարք կուսակցությունների ներկայացուցիչներ՝ 36 վրաց մենշևիկ, 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական, 19 էսէռ, 14 այլ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, որոնց թվում էին նաև «Հայ ժողովրդական կուսակցության» ներկայացուցիչները: Անդրկովկասի բոլշևիկները հրաժարվեցին անդամակցել Սեյմին և բողոքեցին դրա կազմավորման դեմ: Անդրկովկասյան սեյմը վերացրեց պետական իշխանության նախկին մարմինը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, և իրեն հռչակեց օրենսդիր մարմին: 1918 թ. մարտին հայտարարեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Իր արտաքին քաղաքականության ոլորտում Անդրկովկասյան սեյմը շարունակեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը, պայքար ծավալեց երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատման դեմ՝ նպատակ ունենալով հասնելու Անդրկովկասի՝ Խորհրդային Ռուսաստանից լիակատար անկախացմանը, Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը, Անդրկովկասի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:
- 2- Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում (այժմ՝ Բրեստ, Բելառուս) մի կողմից՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Թուրքիայի միջև: Պայմանագրի ստորագրմանը նախորդել են 3 փուլով տարված բանակցություններ: Հայկական հարցը դրվել է բանակցությունների բոլոր փուլերում՝ ինչպես լիազուրկ նիստերում, այնպես էլ ռուս-գերմանա-ավստրո-հունգարական և ռուս-թուրքական քաղաքական հանձնաժողովներում: Բրեստի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածով և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի ու Արդահանի մարզերը: Ռուսաստանը պարտավորվում էր գործերն անհապաղ դուրս բերել Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից, ցրել հայկական կամավորական ջոկատները:
- 3- Հմմտ. 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը մասնակիցների հուշերում, Արշավիր Շահխաթունու հուշերը, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Արիստակեսյանի, Ս. Պողոսյանի և Ա. Մելիքյանի, Եր., 2014, էջ 22-25:
- 4- «Մուսավաթ» աղբյուրնական ազգային կուսակցությունն ստեղծվել է Բաքվում 1911 թվականին «Մուսուլմանական դեմոկրատական մուսավաթ կուսակցություն» անվամբ:
- 5- «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղյուղիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում» (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Եր., 1960, էջ 222:
- 6- Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տիպ, Բէլյութ, 1958, էջ 154:
- 7- Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թթ. 59-60 և գ. 141, թ. 239 (այսուհետ՝ ՀԱԱ):
- 8- Լեո, Անցյալից. հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 404:

Առաջին հանրապետության միլիցիայի և բանակի տարեգրությունից

Վանիկ Վիրաբյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր, ԽՍ. Արմավյանի հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր

ՀՀ միլիցիայի ստեղծումը

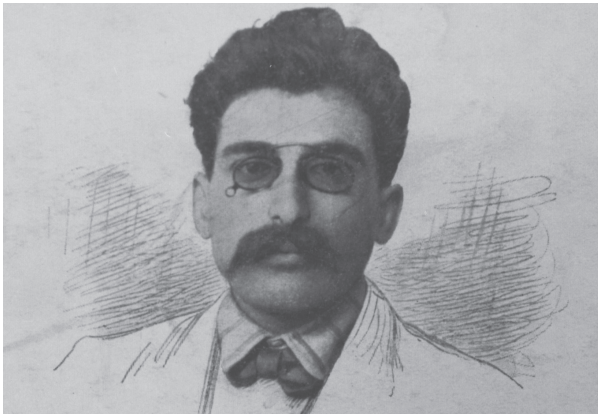
1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ Ռուսաստանում առաջ եկած ցնցումներն ընդգրկեցին նաև Հայաստանը: Այդպիսի անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական պայմաններում, երբ թուրք հրոսակները, իրականացնելով արևմտահայության նախճիրը, բախում էին Արևելահայաստանի դռները, 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Անդրանիկ կառավարության լիազորությունները ստանձնեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որն իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարում էր յուրաքանչյուր պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ բանակի և ներքին գործերի մարմինների, այդ թվում՝ միլիցիայի ստեղծումը:

ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օղակներից էին միլիցիան և ՆԳ նախարարությունը, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918-1920 թթ. որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին թե՛ Հայաստանի խորհրդարանը և թե՛ Նախարարների խորհուրդը: Սկզբնական և հատկապես Արամ Մանուկյանի «դիկտատորության» ժամանակահատվածում Ներքին գործերի նախարարությունը մի ճյուղավորված համակարգ էր, որի մեջ մտնում էին և՛ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու միլիցիոն կառույցները, և՛ տարաբնույթ այլ գործառույթներ իրականացնող զենամովային-քաղաքային, նահանգային ու գավառային կառավարման վարչական հաստատությունները: Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է հետևյալը. «Ներքին գործոց նախարարությունը այնպես, ինչպես Արամի ժամանակը կը ներկայանար, նրանից յետոյ՝ մինչև Հանրապետության անկումը, այլևս գոյություն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ Ներքին գործոց նախարարությունը մեռաւ և դարձաւ մի պարզ վարչութիւն: Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից առաջ Արամը Երևանի նահանգի դիկտատորն էր ընտրուած, և յանձինս նրան՝ փաստական հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դէտ 1917-ից: 1918-ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան՝ Քաջազունու դահլիճն էր կազմված, փաստօրէն, կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէև նա ներքին գործոց նախարար էր միայն: Նրա ձեռքն էին այն ժամանակները և՛ Լուսատրութեան, և՛ Ինսամատարութեան, Պարենատրման, և՛ Հաղորդակցութեան բաժինները, որոնք հետագային բաժանուեցին առանձին

նախարարութիւնների: Բայց էականը գործերի բարդութիւնը չէր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ Ներքին գործոց նախարարութիւնը ասելով պէտք էր հասկանալ պետութեան ֆիզիքական ոյժը և կառավարական վարչամեքենան, մարմնացումը պետական և կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրէնքների գործադրման և պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կեդրոնը, որտեղ ամփոփում էին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ձգտումներն ու ճիգերը: Արամի ստեղծ Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացներ ամէն ինչ»¹: Այդուհանդերձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում ևս կատարվում են առաջին քայլերը՝ միլիցիա և ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային այլ մարմիններ ստեղծելու համար: Ամեն դեպքում Արամ Մանուկյանի կողմից ձևավորած պետական կառույցը ՆԳՆ-ն սկզբնապես մնում էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի կամ կառավարության հետագա ձևավորման և առանձին անհրաժեշտ ենթաճյուղերի կամ նախարարությունների ստեղծման հենք՝ «անկյունաքարը» մինչև գործնականում 1919 թ. կեսերին այն տրոհվեց մի շարք դեպարտամենտների, առանձին նախարարությունների²: Իսկ որպեսզի այն դառնար լիարժեք և գործուն օրգանիզմ, որի արգասաբեր գործունեությունից էր կախված երկրի ներքին անվտանգության ապահովումը, ՀՀ ՆԳ նախարարներից մեկը՝ Ա. Գյուլխանդանյանը, նշում է. «Իմ ցանկութիւնն էր այդ կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Միլիցիայի բաժին) դնել այնպիսի պայմանների մէջ, որ համարեայ ամբողջ Դիւանը բաղկացած լինէր համալսարանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէսզի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կը ծառայէր նրանց իբրև վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կը տար նրանց»³:

Փաստերը վկայում են, որ 1918-1920 թթ. Ներքին գործերի նախարարության և միլիցիայի գործի

կազմակերպիչներից է եղել ինչպես ՀՀ «դիկտատոր» հռչակված և առաջին ՆԳ նախարար դարձած Ա. Մանուկյանը (Ս. Հ. Հովհաննիսյան, Արամ փաշա), որը ՀՀ մինիստր-նախագահ Հովհ. Քաջազունու 1918 թ. հուլիսի 26-ի հրամանագրով հաջորդում է Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի ներքին գործերի բաժնի վարիչ Ս. Դ. Թորոսյանին որպես ՆԳ նախարար և պաշտոնավարում 1918 թ. հուլիսի 6-ից 1919 թ. հունվարի 29-ը⁴, այնպես էլ Ա. Մանուկյանի հիվանդության պատճառով 1919 թ. հունվարի 3-ից վերջինիս փոխարինած, իսկ 1919 թ. փետրվարի 9-ից ապրիլի 16-ը նախարարի պարտականությունները ստանձնած Ա. Հ. Խատիսյանը⁵, որին այնուհետև հաջորդել է այդ գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Ս.Ս.Մանասյանը, որն այդ պատասխանատու պաշտոնը վարել է 1919 թ. փետրվարի 28-ից ապրիլի 28-ը, որից հետո՝ 1919 թ. օգոստոսի 10-ից 1920 թ. մայիսի 5-ը, այն վարել է Ա. Ի. Գյուլիսանդանյանը, այնուհետև այդ պարտականությունները մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 19-ը ստանձնել է Ռ. Կ.Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն փաշա), որին 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ից փոխարինել է Ս. Շ. Արարատյանը (Շահնագարյան)՝ պաշտոնավարելով մինչև նոյեմբերի 23-ը, և վերջապես՝ ՆԳ վերջին նախարար է դարձել Ս. Ղ.Վրացյանը (Գրուզինյան), որը պաշտոնավարել է նոյեմբերի 24-ից 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը, այսինքն՝ մինչև հանրապետության անկումը և խորհրդայնացումը⁶:

Այդ գործընթացների կազմակերպման առումով շատ կարևոր էր ՀՀ խորհրդարանի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին միլիցիայի մասին ժամանակավոր օրենքի ընդունումը՝ հաստատված ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի խորհրդարանի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին: Իսկ 1920 թ. հունիսի 16-ին այդ օրենքում հավելում է արվում: 1920 թ. Միլիցիոներների թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում 4562 էր, այդ թվում Երևանի գավառում՝ 434, Էջմիածնում՝ 268, Սուրմալուում՝ 236, Ղարաքիլիսայում՝ 235, Ալեքսանդրապոլում՝ 273, Դիլիջանում՝ 253, Ն. Բայազետում՝ 247, Դարալագյազում՝ 162, Կաղզվանում՝ 419, Օլթիում՝ 419, Արդահանում՝ 519, Կարսում՝ 419, Գողթնում՝ 228, Նախիջևանում՝ 228, Շարուրում՝ 162, Ղարաբաղում՝ 268, և Զանգեզուրում՝

268⁷: Ուշագրավ են Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միլիցիայի հաստիքացուցակների տվյալները, քանզի ՀՀ կառավարությունը և խորհրդարանը նշված գավառները, անկախ Ադրբեջանի ագրեսիվ մտադրություններից և հավակնություններից, միշտ համարել են ՀՀ անբաժանելի մաս: Ուստի օրինաչափ էր ոչմիայն այդ գավառամասերում քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այլև միլիցիայի և ՆԳ նախարարության անհրաժեշտ օղակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը: Դրանք պետք է ՀՀ անվտանգության անհրաժեշտ հենակետերը լինեին՝ պաշտպանելով հայ բնակչության օրինական շահերն ու իրավունքները Ղարաբաղում և Զանգեզուրում⁸:

ՀՀ բանակի ստեղծումը

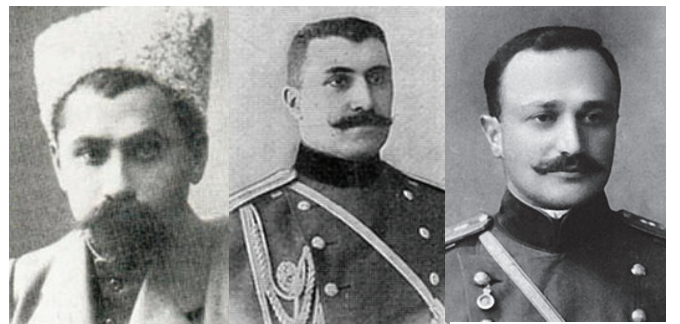
Հայկական պետության հենքը և անվտանգության համակարգի գլխավոր երաշխավորը անկախության հռչակման պահից հայոց բանակն էր: Զինվորական նախարարության կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. հունիսի 15-ին՝ ռազմական նախարարի նշանակմամբ, որին կից դեռևս Թիֆլիսում ձևավորվել էր Գլխավոր շտաբը: ՀՀ առաջին զինվորական նախարարը դարձավ գեներալ-լեյտենանտ Հ. Բ. Հախվերդյանը, որից հետո պետական անվտանգության համակարգի այդ կարևորագույն կառույցը գլխավորեցին Ք. Գ. Արարատյանը, Ռ. Կ. Տեր-Մինասյանը, իսկ բոլշևիկյան շրջադարձի ժամանակ՝ Դրոն(Դ. Մ. Կանայան)⁹: Անվտանգության համակարգի ձևավորման և բանակաստեղծ գործընթացների ճանապարհին, անշուշտ, կարևոր քայլ էր 1919 թ. Սկզբին ՀՀ զինվորական նախարարությանն առընթեր Ռազմական խորհրդի ստեղծումը, որը կոլեգիալ ձևով պետք է քննարկեր ռազմական-բանակային շինարարության և մարտական գործողությունների սկզբունքային հարցերը: 1919 թ. մարտի 25-ին այդ խորհրդի նախագահ նշանակվեց Հայկական կորպուսի նախկին հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Թ. Հ. Նազարբեկյանը, որը ստանձնեց նաև ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ հայկական բանակի սպարապետի պարտականությունները¹⁰:

Զորքերի ղեկավարումը բոլոր առումներով թողնվեց Հայկական կորպուսի հրամանատարին, որն ուներ գլխավոր հրամանատարի իրավասություններ: Զինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը 1919 թ. զարնանը հասնում էր 16000-ի¹¹, իսկ ըստ Հովհ. Քաջազունու՝ եվրոպական տերություններին ներկայացրած հուշագրի՝ 1920 թ. Հուլիսի վերջերին՝ 18000-ի¹²: Այդուհանդերձ, ըստ տարբեր սկզբնաղբյուրների, բանակի թվաքանակը նշվում էր 35000 և նույնիսկ ավելի¹³: Սակայն փաստերի համադրումը ցույց է տալիս, որ այդ տվյալները իրականությանը չեն համապատասխանում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ այդ «ահռելի հայկական բանակը» գրեթե առանց լուրջ դիմադրության պարտություն կրեց 1920 թ. Սեպտեմբերի 23-ին սկսված ճակատագրական պատերազմում թվաքանակով իրեն

էպպես չգերազանցող թուրքական բանակից¹⁴։ Կարելի է համարել, որ 1918-1920 թթ. Հայկական բանակի կազմում մարտունակ էր ընդամենը 16000-18000 զինվոր, ինչը հաստատում է նաև Ս. Վրացյանը ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին 1919 թ. մայիսի 18-ին գրած նամակում։ Նա մասնավորապես ընդգծում էր, որ «մոտ 16-17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ», և «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»¹⁵։ Սակայն իրողություն է, որ նորին մեծություն «բրիտանական կառավարությունը» հայկական բանակին ապահովել է 40000-անոց բանակի համար նախատեսված զենքով ու զինամթերքով, որն այն ժամանակ արժեր 1.200.000 ֆունտ ստերլինգ¹⁶։ Այդ մասին է վկայում Ռ. Հովհաննիսյանը՝ ընդգծելով, որ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կողմից 25000 հրացանի, 40000 համազգեստի մատակարարումը կկատարվեր, եթե Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան ստորագրեին տեղափոխման ծախսերը հոգալու և անգլիական բանակի կողմից պահանջվող գանձապետական պարտամուրհակները որպես ավանդ դնելու մասին փաստաթուղթ¹⁷։ Այլ Խստիսյանը այդ կապակցությամբ նաև բազմանշանակ հավելում է. «Հայերը կը մեղադրեին անգլիացիները այն բանի մեջ, թե այդ զենքը հասա շատ ուշ, թե զենքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, և այդ մեղադրանքներն ու դժգոհությունը զուգադիպեցան 1920 թ. Աշնան հայ-տաճկական աղետալի անյաջող ելքի հետ»¹⁸։ Եվ չնայած ՀՀ կառավարությունը պատրաստակամորեն հատկացրեց պայմանավորված 829.634 ֆունտ ստերլինգը¹⁹ ի դեմս անգլիական բանկում գրավադրած գանձապետական պարտատոմսերի, անգամ առաքումը բրիտանացիների կողմից «մաքուր» չկատարվեց, քանզի, ինչպես հետագայում պարզվեց, հրացանների մի զգալի մասը անսպիտան դուրս եկավ, մի մասն առգրավեց Վրաստանը իր երկաթուղագծերով տարանցման համար, մի մասն էլ կասկածելի հանգամանքներով 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի օրերին ընկավ քեմալականների ձեռքը։ Ակնհայտ է, որ ազգային բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքները ամենևին էլ գոհացուցիչ չէին։ Այլ Խստիսյանը ըրի՝ 1919 թ. մարտի 14-ին Լեռնին ուղղված նամակում, պատմելով նախօրյակին տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, որին մասնակցել էին գեներալներ Մ. Միլիկյանը և Չումարովը, երևանյան ջոկատի հրամանատար Դրոն և ուրիշներ, որոշ դրական տեղաշարժերի հետ միաժամանակ ընդգծում է բանակի անմխիթար վիճակը՝ նշելով, որ հայկական բանակի զինվորները սոված և ցնցոտիավոր են, ավելի քան չորս ամիս չեն լողացել, նրանց 50 տոկոսը հյուծված է տիֆից և այլն։ Ըստ գեներալ Մովսես Միլիկյանի փաստացի վկայության, գորքի թիվը հասնում էր 31-32000-ի, որից շուրջ 900-ը՝ սպա։ Մ. Միլիկյանը տեղեկացնելով Լեռնին հայկական գորքում տիրող վիճակի վերաբերյալ քննարկման և մտքերի փոխանակության մասին, միաժամանակ բացահայտում էր այն ցավալի իրողությունը, որ եթե իրենք մինչև ապրիլի

1-ը չունենան առնվազն 16000 զինվոր, ապա Հայաստանը կործանված է։ Ուստի ընդհանուր եզրահանգմամբ որոշում են խնդրել անգլիացիներին՝ 1) իրենց թեկուզև փոքրաթիվ ջոկատները տեղակայել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Իգդիրում և Քուլայում, 2) հատկացնել հաց, հագուստ և սապոգներ/ճոքակոշիկներ- Վ.Վ./ Թիֆլիսից, 3) Վրաստանին վերադարձնել Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) գեներալ Վ. Հ. Բիչի միջոցով միջնորդել Վրաստանի իշխանությունների առջև՝ անարգել տարանցիկ ուղիներով Հայաստան առաքելու անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, հաց, տարբեր ապրանքներ և այլն)²⁰։ Վերջապես, ըստ ֆրանսերեն մի փաստաթղթի, որի հեղինակը Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի օգնական Ղազարյանն է, հայկական բանակի մարտունակ զինվորների թիվը 1920 թ. 24715 էր, սպաներինը՝ 1515, վարչական սպաներինը՝ 309, կամավորներինը՝ 4023 և այլն²¹։ Հանրագումարի բերելով հայկական բանակի վերաբերյալ փաստական տարաբնույթ տվյալները՝ կարելի է հանգել հետևության, որ չնայած կան նույնիսկ այնպիսի վկայություններ, որ իբր թե 1920 թ. Հայկական բանակի թիվը հասել է 60000-ի²², իրատեսական է 16-18000 լինելը։ Վերջապես, շուրջ 40000 կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25000-ին հավելենք 10-12000-ից ավելի աշխարհագրայիններին և կամավորներին, որոնց մասին դիպուկ նկատել է Կ. Մասունին, որ «թեև արտաքին կերպարանքը զինուորի կը նմաներ, բայց անիկա զինուոր չէր»²³։ Մի կարևոր հակափաստարկ ևս. 1919 թ. հաշվարկներով 961700 բնակչություն ունեցող երկրի համար²⁴ նման թվաքանակը խիստ կասկածելի է, մանավանդ որ 1919 թ. դեկտեմբերի վերջի տվյալներով՝ Հայաստանի Հանրապետությունում զինակոչից խուսափող նրակոչիկների թիվը 17665 էր²⁵։

Նման պայմաններում հիրավի մարտունակ բանակի և անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումների՝ հետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային կառույցների ձևավորումը պարզապես դժվարին խնդիր էր։ Հավելենք նաև, որ 1918-1920 թթ. հայկական բանակը դեռևս շարունակում էր մնալ կիսաֆիդայական տիպի բանակ՝ թե՛ իր ղեկավար և թե՛ զինվորների կազմով, որոնք չիրաժարվեցին

Դրո, Հ. Հախվերդյան, Բ. Արարատյան

հայկական գործի կազմակերպման խմբապետական սկզբունքներից և գաղափարներից՝ ունենալով հեղափոխական-ապստամբական լիցք և ազգային ոգի, գործնականում անընդունակ գտնվեցին կիրառելու զինվորական գործի կազմակերպման եղանակներ: Արտաքուստ հայկական բանակը թվում էր կանոնավոր: Սակայն հայ իրականության պայմաններում դժվար էր այդ անցումը կատարել, քանզի կանոնավոր բանակի առաջնահերթություններն անընդունելի էին հայդուկապետների և կամավորական շրջանի «գորապետների» համար: Առաջին հանրապետության ռազմաքաղաքական առաջնորդներին չհաջողվեց վճռականություն ցուցաբերել՝ հաղթահարելու ձևավորվող հայկական կանոնավոր բանակի սպայական կազմի և ֆիդայա-խմբապետական առաջնորդների միջև եղած խուլ արհամարհանքը և տարակարծությունները, ինչը խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ գործի բոլոր գործողությունների վրա: Կամավորական գորամասերից անցումը կանոնավոր գորագնդերի չուղեկցվեց կարգապահության ամրապնդմամբ, քանզի խմբապետական տրամադրություններով առաջնորդվող, այսպես կոչված, «խմբերի» զինվորները հաճախ սանձարձակ, վնասակար արարքներ էին կատարում՝ պաշտպանություն գտնելով իրենց խմբապետների կողմից, ինչն էապես ազդեց կանոնավոր բանակի կազմակերպման վրա, չնայած հայդուկապետներից շատերը խիզախ էին:

1918-1920 թթ. թե՛ ՀՀ կառավարությունը, թե՛ խորհրդարանը և՛ թե՛ զինվորական իշխանությունները ուժերի ներածին չափով փորձել են բանակաշինական արդյունավետ քայլեր ձեռնարկել: Այսպես, օրինակ, ՀՀ կառավարության 1920 թ. օգոստոսի 16-ի որոշման մեջ ընդգծվում է, որ «մտօրիկ սպազայում բանակը զգալու է ռազմական պատրաստականություն ունեցող սպայական կազմի պակաս:

Հոգ տանելով բանակի մարտունակությունը, ինչպես և սպազայ սպայութեան ընդհանուր և ռազմական գիտական պատրաստականությունը բարձրացնելու, անհրաժեշտ են գտնում շտապ կարգով բանակ Ռազմական գիմնազիոն և Ռազմական դպրոց:

Հայաստանի սպազայ սպայությունը ընդհանուր ռազմական պատրաստականութեամբ չպետք է ցածր լինի իր հարևանների, վրացիների և ադրբեյջանցիների սպայությունից»²⁶: Սակայն խուսափել էական սխալներից և սայթաքումներից չհաջողվեց: Ս. Վրացյանը, անդրադառնալով 'Իրոյի' որպես գորահրամանատարի կերպարին, հիշատակում է նրա կարծիքը բանակաստեղծ գործընթացների և դրանցում տեղ գտած սայթաքումների մասին. «Բանակի հոգեբանութեան վրայ մեծապես ազդել է նրա մասնակցությունը ներքին քաղաքացիական կոնիներին և երկրի մաքրագործման՝ հակապետական տարրերից, ինչպես և բոլշևիկեան քարոզչությունը: Իր կոչման բարձրութեան վրայ չէր և բանակի հրամանատարութեան կազմը, ինչպես նաև ղեկավարությունը: Գործօն գորամասերի

հրամանատարական կազմի մեջ մնացել էին հայրենասիրությունից զուրկ, շահամոլ զորավարներ, և Զինուորական նախարարությունը հանդուրժում էր նրանց»²⁷:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Մ. Զինկևիչի 1919 թ. հունիսի 10-ի հրամանագրով հաստատվում է հայկական 1-ին սահմանապահ բրիգադի հաստիքակազմը²⁸: ՀՀ սահմանապահ գործը (15 շտաբային սպաներ, 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկներ և չինովնիկներ, 2889 կամավոր զինվորներ) կոչված էր ապահովելու պետական սահմանի անվտանգությունը արտաքին թշնամական ներթափանցումներից, արգելելու երկրից ապրանքների և տարբեր արժեքների մաքսանենգային արտահանումը²⁹: Հայկական բանակը, ստեղծվելով ռուսական ձևաչափով, կոչված էր լուծելու ՀՀ-ի առաջ ծառայած հիմնախնդիրները անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից: Սակայն տարբեր պատճառներով այն ի գործու չեղավ լիարժեքորեն հաղթահարելու ահռելի և հաճախ անլուծելի դժվարությունները, դիմագրավելու ավելի մեծ փորձություններին՝ Ադրբեյջանի հետ տևական հակամարտությանը և վերջապես թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմին: ■

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականության ցանկ

- 1- Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Արտասահման, Սատուն և Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, Գ. հրատ., 1982, էջ 312:
- 2- Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 47-49, 159; Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, vol. II, p. 287:
- 3- Տն ՀԱԱ (Հայաստանի Ազգային արխիվ), ֆ.202, ց. 1, գ. 523, մաս I, թ. 95, 95 հալ:
- 4- Տն ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 10, թ. 1; ց. 2, գ. 10, թ. 2:
- 5- Տն «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25.05.1990:
- 6- Տն նույն տեղում: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:
- 7- Տն ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 115, մաս II, թ. 78:
- 8- Տն նույն տեղում, ֆ.199, ց. 1, գ. 115, մաս II, թ. 140:
- 9- Տն «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25.05.1990.
- 10- Տն Կարապետյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), էջ 30-31:
- 11- Տն ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 79, թ. 47:
- 12- Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 33:
- 13- Սատունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11-12, էջ 112:
- 14- Տն Սատունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, թիվ 11-12, էջ 112, Չախուշեան Գ., Ինչ էր և ինչ պիտի լինի մեր ուղին, Վիեննա, 1923, էջ 20, Փաստորմանեան Հ., Լեռնային պատերազմ, Փարիզ, 1938, էջ 16, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 514, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Պեյրուք, 1958, էջ 477:
- 15- Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, տպ. «Մշակ», 1962, էջ 88:
- 16- Տն ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 768, ֆ.199, ց. 1, գ. 146, թ. 96:
- 17- Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Եր., «Тигран Мец», 2007, с. 563:
- 18- Տն Ованнисян Р. Г., նշվ. աշխ., էջ 566:
- 19- Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագր., Բեյրութ, 1968, էջ 183:
- 20- Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Եր., «Тигран Мец», 2007, с. 563-568:
- 21- Տն ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 116, թ. 36:
- 22- Տն նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 2, գ. 160, թ. 2:
- 23- Կարապետյան Հ., Սևրի պայմանագիրը Հայոց ճակատագրում, Եր., «ՀՀ Ազգային Արխիվ», 2004, էջ 27, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 36-38:
- 24- Սատունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11 (47), էջ 111:
- 25- Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Եր., «Հայկ. հանր. հրատ.», 1996, էջ 212:
- 26- Տն ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 29ա, թ. 348:
- 27- Տն ՀԱԱ, ֆ.199, ց. 1, գ. 190, թ. 9:
- 28- Տն Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, Կ. Գ., Պեյրուք, տպ. «Մշակ», 1965, էջ 171, 192-193:
- 29- ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 132, թ. 296-297:
- 30- Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս III, թ. 90, 181, 191:

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը 1918-1920 թթ.

Վանիկ Վիրաբյան

Հայաստանի առաջին հանրապետության Անդրանիկ կառավարությունը իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարում էր յուրաքանչյուր պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ հետախուզության և հակահետախուզության գործունեության կազմակերպումը՝ որպես ազգային-պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն գործոն: Հնարավոր չէ պատկերացնել մի պետություն, որը չունենա ազգային-պետական անվտանգության համակարգ և դրա բաղկացուցիչ մաս կազմող հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայություններ, և, այս առումով դիտարկելով Երրորդ հանրապետության կայացման պետաքաղաքական գործընթացներում հետախուզական ծառայության դերը և ներդրումը անվտանգության ապահովման գործում, արդիական են դառնում նախորդ պատմաքաղաքական փորձի արժևորումը և դասերը դրանցում քաղաքական ուժերի, այդ թվում՝ այդ ժամանակ առաջատար քաղաքական ուժ հանդիսացած ՀՅԴ-ի ունեցած ներդրման գնահատումը: Այդ տեսանկյունից դիպուկ է նկատել Տիգրան Դեղյանցը. «Հետախուզությունը պետութան աչքն ու ականջն է»¹:

Նախկինում հայ պատմագիտության մեջ իշխում էր այն անհիմն մտայնությունը, թե Հայաստանի Հանրապետությունը չի ունեցել ազգային անվտանգության կառույցներ կամ ի վիճակի չի եղել ստեղծելու դրանք, սակայն փաստերը հակառակն են վկայում: 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը ձգտել է ունենալու ոչ միայն պետականության կայացման տեսանկյունից կարևոր այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք էին խորհրդարանը, բանակը և այլն, այլև յուրաքանչյուր պետության ազգային անվտանգությունն ապահովող անհրաժեշտ կառույցներ՝ թե՛ հետախուզություն ու հակահետախուզություն և թե՛ միլիցիա, որոնք ծառայում էին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը: Կազմակերպական-ֆինանսական և կադրային խնդիրների լուծման տեսանկյունից առաջին քիչ թե շատ գործնական քայլերը կատարվել են հանրապետության հռչակումից անմիջապես հետո: 1918 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՀ Նախարարների խորհուրդը ՀՀ զինվորական նախարարության միջնորդության հիման վրա որոշում է կառավարության վարկից հետախուզությանը և հակահետախուզությանը տրամադրել 20 հազարական ռուբլի²: Իսկ արդեն զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրով Գլխավոր շտաբին կից ստեղծվում է հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունք՝ փոքրաթիվ անձնակազմով: Հայկական բանակում Գլխավոր շտաբի և հետախուզական մարմինների ստեղծման գաղափարի համահեղինակներից էր ռուսական բանակի կադրային սպա, Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ Միխայիլ Զինկևիչը, որը զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով նշանակվել է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար³,

իսկ հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ է դարձել Սարգսրապատի ճակատամարտի հերոս, փոխգնդապետ Ա. Կ. Շնեուրը, որին 1919 թ. սեպտեմբերից 1920 թ. ապրիլը փոխարինել է կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանը: 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը հետախուզական բաժանմունքը ղեկավարել է ՀՅԴ անդամ Տ. Թ. Դեղյանցը, որի վկայությամբ ինքը եղել է Դրոյի դասընկերը⁴ և հենց որի գլխավորությամբ էլ 1919 թ. կեսերին Կ. Պոլսում գաղտնաբար ձևավորվեց և մինչև 1920 թ. սկիզբը գործեց հայկական հետախուզական խումբը, որը Հայաստանին էր փոխանցում հետախուզական արժեքավոր տեղեկություններ Թուրքիայի, Անդրկովկասի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների, հայկական սահմանի ամբողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մասին և այլն: Իսկ 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը այդ կառույցը գլխավորել է Մ. Ն. Դոդոբյանը: Հետախուզության բաժանմունքում և դրա ենթաճյուղերում աշխատել է պոդպորուչիկ Լ. Գ. Բաշինջադյանը (հանրաճանաչ հայ նկարիչ Գ. Զ. Բաշինջադյանի ավագ որդին)⁵՝ հանձնարարությունների գծով սպա, որն այնուհետև եղել է հետախուզության գործակալ Վրաստանում (կեղծանունը՝ Լևոն Բաշ): Վրաստանում և մասնավորապես մայրաքաղաք Թիֆլիսում հետախուզական ծառայությունը ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հ. Ա. Քիշմիշյանը⁶: Բաքվում ՀՀ գործակալը Ա. Սարգիսյանն էր: Ըստ Դրիմի ԽՍՀ Գլխավոր քաղվարչությունում 1927 թ. Հուլիսին Գրիգորի Խաչատրյանի հարցաքննության տվյալների՝ Բաքվում հետախուզական գործը ոչ վատ հիմքերի վրա էր դրված: Այդտեղից ստացվում էին Ադրբեջանի Գլխավոր շտաբի և Զինվորական նախարարության առավել արժեքավոր գրագրությունների պատճենները: Հետախուզության համակարգում ընդգրկված էին նաև Գ. Ս. Երամովը (դիտորդ Վրաստանում), շտաբ-կապիտան Մ. Ս. Սարգիսյանը, պորուչիկներ Ա. Ն. Ահարոնովը և Վ. Հ. Ներսեսովը: Այդ գործում որոշակիորեն իր մասնակցությունն է ունեցել նաև գեներալ Հ. Գ. Բագրատունին⁷, որը 1919 թ. օգոստոս-նոյեմբերին գլխավորել է ԱՄՆ մեկնած ՀՀ ռազմական պատվիրակությունը, իսկ այնուհետև նշանակվել է ՀՀ դեսպան Լոնդոնում: Գլխավոր շտաբի հակահետախուզության բաժանմունքը ղեկավարել է Ա. Ն. Հովհաննեսովը (Հովհան Խան-Կոտուրսկի կամ Խան-Ղոթորի), որին փոխարինել է հանձնարարությունների գծով սպա Գ. Խաչատրյանը: Հակահետախուզության ոլորտում էր աշխատում նաև պորուչիկ Բեկզադյանը, որն ավելի շատ հայտնի է իր թիֆլիսյան գործունեությամբ՝ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում: ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական մարմիններ են գործել նույնիսկ Լեռնային Հայաստանում (Սյունիք-Ջանգեզուրում), որոնց ղեկավարը հայտնի Յապոնն էր (Ա. Հ. Պարոնյանը), իսկ աշխատակիցը՝

Ավ. Դադայանցը: Ինչպես վկայում են փաստերը, ենթասպա, հետախույզ Ավ. Դադայանցը, որն այնուհետև ծառայել է Գ. Նժդեհի գորամասերում, եղել է Յապոնի ղեկավարած հակահետախուզական ջոկատում, 1921 թ. Ձերբակալվել է խորհրդային իշխանության կողմից և հանիրավի գնդակահարվել⁹:

Առհասարակ ՀՀ Նախարարների խորհրդին մշտապես մտահոգել են ռազմական շինարարության և պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ու ստորաբաժանումների կայացման, այդ թվում և՛ հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայության կազմակերպման հարցերը, որոնց աշխատանքների համար գործադրվել են իրական ջանքեր, և հատկացվել որոշակի գումար՝ թելուզն ոչ շատ մեծ: Սակայն կազմակերպական-ֆինանսական խնդիրները դյուրին ձևով չէին լուծվում, իսկ երբեմն արհեստական խոչընդոտներ էին հարուցվում, որոնք դժվարացնում էին հայկական հետախուզական ծառայությունների աշխատանքները¹⁰: Դա բավականաչափ հստակ երևում է Գլխավոր շտաբի պետին հասցեագրված 1919 թ. մայիսի 2-ի գեկուցագրից, որում հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին նշում էր, որ հետախուզական բաժնի գործունեության ընդլայնման և հարևան երկրներում նոր կետերի բացման համար անհրաժեշտ է հոգ տանել, որ Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հետախուզության գործակալները որոշակի աջակցություն ստանան տվյալ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Խան-Կոտուրսկին գտնում էր, որ անհրաժեշտ է խնդրել Արտաքին գործերի նախարարությանը կարգադրություններ անել բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայում, իսկ աջակցությունը հետախուզության գործակալներին ներկայացուցչությունների պարտականությունն է: Արդեն 1919 թ. մայիսի 21-ին Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար, փոխգնդապետ Ա. Շևետըրը գինվորական նախարարին ուղղված դիմումագրում խնդրում էր Արտաքին գործերի նախարարության միջոցով աջակցել հետախուզության աշխատակիցներին¹¹: Այդ նույն օրը Հայաստանի գինվորական նախարար, գեներալ-մայոր Քր. Արարատյանը գաղտնի գրությամբ դիմում է արտաքին գործերի նախարարին և խնդրում կարգադրել ամեն կարգի օգնություն ցուցաբերել հետախուզության աշխատակիցներին¹²: 1919 թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ ԱԳ նախարարությանը կից ստեղծվում է տեղեկատվական բյուրո, որի գործունեությունը Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հատուկ բաժանմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ռ. Չալխուշյանի կարծիքով պետք է նպատակադրվեր հակահետախուզական բաժանմունքի առջև դրված խնդիրների իրագործմանը և գտնվեր Զինվորական նախարարության վերահսկողության ներքո: Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեության շրջանակներում էին՝ 1) ռազմական բնույթի տվյալները գորամասերի տեղաբաշխման, զինվածության և զինամատակարարման մասին և այլն,

2) հարևան երկրների կառավարությունների կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի միջոցառումները, գործակալական շարժումը, մամուլի նկատմամբ գրաքննչական վերահսկողության ուժեղացումը: Ըստ այդ մտահոգման՝ բյուրոն պետք է սերտորեն համագործակցեր ռազմական հակահետախուզության հետ: Զինվորական և Արտաքին գործերի նախարարությունների միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ Վրաստանում և Ադրբեջանում պետք է նշանակվեին գինվորական կցորդներ, որոնց գործառնությունը անհրաժեշտ տեղեկությունների հավաքումն էր: Չալխուշյանը հատուկ ընդգծում էր, որ Տեղեկատվական բյուրոն և ռազմական հակահետախուզությունը պետք է աշխատեն սերտ փոխհամագործակցության պայմաններում՝ օգնելով միմյանց հայրենանվեր աշխատանքում¹³: Հայոց ազգային խորհուրդը 1918 թ. հուլիսի 16-ի նիստում նպատակահարմար գտավ Տեղեկատվական բյուրոն առանձնացնել ՀՀ գինվորական գերատեսչությունից և հանձնել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը՝ ի դեմս Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչության, որը հետախուզական գործունեություն էր ծավալում Վրաստանում և նրան սահմանակից Ադրբեջանում, Հարավային Ռուսաստանում և հարակից այլ տարածքներում¹⁴:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ հատուկ ծառայությունների կայացման գործընթացը բարդ էր, ոչ միանշանակ, իսկ Արտգործ-նախարարության հետ հարաբերությունները հստակ չէին, թեև բոլոր երկրներում էլ արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը մշտապես եղել է արտաքին հետախուզական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչն ու ղեկավարը: Հայաստանի Հանրապետության արտգործ նախարարության պաշտոնյաները հեռու էին մնում հետախուզական ծառայություններից, չէին վստահում, կասկածի տակ էին դնում հետախուզական ծառայությունների գործունեության արդյունքները: Այս ամենը հանգեցնում էր թյուրըմբռնումների և բացասական հեռանկարների՝ մասնա հասցնելով Հայաստանի առաջին հանրապետության ազգային-պետական վտանգությանը:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը, բացի իր ընթացիկ աշխատանքից, ծավալում է նաև հեռանկարային գործունեություն, մասնավորապես որոշակի ջանքեր է գործադրում հետախուզության բնագավառի համար անհրաժեշտ կադրերի պատրաստման համար, կադրեր, որոնք պետք է տիրապետեին ֆրանսերենին, անգլերենին և թուրքերենին¹⁵:

Կյանքի հրամայական էր անհապաղ գործուն կապեր ապահովել հետախուզական ծառայությունների ու արտգործնախարարության համակարգի միջև և դրանք ծառայեցնել ՀՀ ազգային անվտանգության համակարգի հրատապ խնդիրներին: 1920 թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի առաջին հանրապետության Նախարարների խորհուրդը, լսելով գինվորական նախարարի գեկուցումը արտասահմանում հետախուզական և հակահետախուզական գործի

մասին, որոշում է այդ կառույցների գործունեությունը դնելու Հայաստանի Հանրապետության դեսպանների հսկողության տակ¹⁶: Այդ ճանապարհին կարևոր քայլ էր արտասահմանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական ներկայացուցիչների (գործակալ, կցորդ, այթաշե, որոնք, ըստ Ռ. Ռուսանի, դեռևս 1920-1930-ական թվականներին համարվում էին «հավատարմագրված լրտեսներ») ինստիտուտի ստեղծումը¹⁷: Այս առումով, անկասկած, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբից գեներալ-մայոր Գ. Գ. Ղորղանյանի (Ղորղանով-Կորգանով) բազմաբերան գործունեությունը: Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին նա զինվորական նախարարին է ներկայացնում մի ուշագրավ զեկույց, որում հարց էր բարձրացնում, այսպես կոչված, «զինվորական ազնունների» համակարգ ստեղծելու անհրաժեշտության մասին և հիմնավորում դրա անհրաժեշտությունը: Նա գտնում էր, որ զինվորական կցորդը պետք է հետևի այլ պետության զինված ուժերի գործողություններին և բացահայտի այն հնարավոր ուժերը, որոնց հետ հավանական են բախումները: Մանրագին ներկայացնելով զինվորական կցորդ-գործակալների առջև դրված խնդիրները՝ Գ. Ղորղանյանը հանգել էր այն հետևությանը, որ, առանց զինվորական գործակալների, հետախուզության գործի ճիշտ կազմակերպումը իրագործելի չէ: Ուստի անհրաժեշտ էր ամեն տեղ ստեղծել զինվորական գործակալություն, հաստատել Վրաստանում և Ադրբեջանում: Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալները պետք է նշանակվեն զինվորական նախարարի կողմից և ենթակա ու հաշվետու լինեն միայն նրան¹⁸:

1919 թ. մարտի 31-ին գեներալ-մայոր Արարատյանը կրկին անդրադառնում է Ղորղանյանի՝ Թիֆլիսում և Բաքվում զինվորական գործակալներ ունենալու առաջարկին: Ըստ նրա՝ այդ պաշտոնյաներին պահելու հարցը կարող էր լուծվել Զինվորական նախարարության ընդհանուր վարկի միջոցով: Վերջում նա խնդրում էր հաստատել իր առաջարկները և թույլատրել ռազմական կցորդների վարկավորումը՝ սկսած ապրիլի 1-ից ընդամենը 180 հազար ռուբլի հատկացնելով մինչև 1919 թ. հունվարի 1-ն ընկած ժամանակահատվածի համար¹⁹: Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության՝ 1919 թ. մարտով թվագրվող փաստաթղթերից մեկում արդեն շարադրված են ռազմական գործակալների գործունեության ընդհանուր սկզբունքները²⁰: Այդ գործի համար միակ հնարավոր թեկնածուն համարվում էր Գ. Ղորղանյանը, որը փայլուն տիրապետում էր ֆրանսերենին, անգլիացիներին գիտեր Պարսկաստանից, որտեղ ծառայել էր գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսի շտաբում, Կովկասյան հեծելազորային դիվիզիայի պետ և ՀՀ զինվորական խորհրդի անդամ էր, որոշակի հեղինակություն էր վայելում Անդրկովկասում գտնվող ֆրանսիական և անգլիական ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Հենց այս թեկնածույան նկատմամբ շատ բարեհաճ էր տրամադրված նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար

Լ. Գ. Եվանգուլյանը (Եվանգուլով)²¹, որը համառորեն պաշտպանում էր Գ. Ղորղանյանի թեկնածությունը զինվորական կցորդի պաշտոնում²²: Սակայն կային նաև այլ թեկնածուներ, որոնցից էին դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում ընդգրկված գնդապետ Շահբաթովը, գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը, ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ, գեներալ Հ. Ա. Քիչմիշյանը և այլք²³: Զինվորական նախարարի 1919 թ. հուլիսի 13-ի հրամանով Հ. Ա. Քիչմիշյանը²⁴ Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի և Աստանոի տերությունների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ նշանակվում է Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ: Իսկ արդեն զինվորական նախարարի 1919 թ. հուլիսի 25-ի հրամանագրից պարզվում է, որ գեներալ Հ. Քիչմիշյանը հուլիսի 18-ից անցել է իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը²⁵ : Ադրբեջանում ՀՀ զինվորական կցորդը Պ. Մելիք-Շահնագարյանն էր: ■

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականության ցանկ

1. Դեյեանց Տ., Հետախուզի մը յուշերը, «ՎԷՄ», Փարիզ, 1938, Զ տարի, թիւ 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 59:
2. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484, թ. 9: ֆ. 202, ց. 1, գ. 13, թ. 12; ֆ. 204, ց. 1, գ. 216, թ. 1:
3. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 24:
4. Տնն Դեյեանց Տ., Հետախուզի մը յուշերը (Պատասխան իմ քննադատներուն), «ՎԷՄ», Փարիզ, 1938, Յունար-մայիս, թիւ 2, էջ 49:
5. Տնն Սարգսյան Ա. Ե., Հետախուզություն և հակահետախուզություն. Հայկական հետք կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին, Եր., «Անարատ» հրատ., 2005, էջ 194-195: ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 42, թ. 52-55, գ. 116, թ. 69:
6. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24, ֆ. 275, ց. 1, գ. 75, թ. 35գ. 26, թ. 203
7. Տնն Հայագն (Պետրոսյանց) Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայագի գեներալներ, ծովակալներ. Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 114-115: Տնն նաև Ով ով է. Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Եր., Հայկ. հանրագիտ. հրատ., 2005, էջ 187:
8. Տնն ЕФ МНОВИ - XXI век.-1998, No 07-08, сентябрь-октябрь, стр. 8 - 13, ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24:
9. Տնն Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2002, էջ 90: ՀՀ ԱԱՀԱ, Կարճվ. գործերի ֆոնդ, 10865:
10. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 24:
11. Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 24-25:
12. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 9, 23:
13. Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1գ. 155, թ. 9, 9 հակ.
14. Նույն տեղում, գ. 81 թ. 2-3, 5-8, 11
15. Նույն տեղում, ֆ. 204, ց. 1, գ. 104, թ. 61
16. Նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 489, թ. 62, ֆ. 278, ց. 1, գ. 11 թ. 16:
17. Ռուսան Ռ. Հետախուզություն յեվ հակահետախուզություն, Ռոստով-Ռոն, Ազով-Մեծովյան յերկրային հայկական հրատարակչություն «Բոլշելիկ», 1937, էջ 10:
18. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 27 (72), թ. 62, ֆ. 275 (278), ց. 1, գ. 11, թ. 16:
19. ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 142: ֆ. 200, ց. 1, գ. 300, թ. 2-3:
20. Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 1, գ. 114, թ. 10-12:
21. Լևոն Եվանգուլյան (1872-1920) – հասարակական գործիչ, իրավաբան, անկուսակցական, Վրաստանում Հայոց ազգային խորհրդի նախկին անդամ, 1919 թ. մարտի 9-ից մինչև 1920 թ. սեպտեմբեր՝ Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ: Տնն Հարությունյան Մ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1919 թվականներին (նամակներ, զեկուցագրեր), Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ին-տ, 2017, էջ 70-71: Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Մուսիկ Տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005, էջ 379; Hovannisian R. G., The republic of Armenia, vol. II, Barkeley, Los Angeles, London, Vol. II, 1982, p. 349:
22. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 114, թ. 13: ֆ. 121, ց. 1, գ. 111, թ. 1, գ. 9, թ. 15:
23. Նույն տեղում, ֆ. 300, ց. 1, գ. 300, թ. 1-2, 8-9, 12-13:
24. Քիչմիշյան Հովսեփ Արտեմի (Քիչմիշյան, 1881 թ. -1921 թ. հետո): Տնն Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения :1918-1920 гг. , Եր.: Национальный архив Армении, 25 2012, стр. 448: Տնն Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, vol. II, p. 158, 160-162, 195:
25. Տնն ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 300, թ. 20 -21, 23-25, 32-34, ֆ. 275, ց. 1, գ. 116, թ. 70-71, ֆ. 204, ց. 1, գ. 40, թ. 71, գ. 132, թ. 104, ֆ. 27, ց. 1, գ. 75, թ. 26, գ. 26, թ. 203, գ. 187, թ. 121:

Ռազմական գործողությունները Հիւսիսային Իրանում և քրիստոնեայ բնակչության (հայերի և ասորիների) կոտորածները. 1914-1916թթ. (մաս 2-րդ)

Դերենիկ Կարոյի Մեյիքեան

Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր, պատմական գիտությունների թեկնածու

Արևմտեան Հայաստանում ռուսների առաջխաղացումը և Հիւսիսային Իրան ռուսական զորքերի մուտքը խանդավառութեամբ են ընդունում տեղի ասորի և հայ բնակչության շրջանում: Նրանք դիմում են ռուսական զորքերի հրամանատար Իդենիչին՝ առաջարկելով կամավորական ջոկատներ ստեղծել, խնդրելով ապահովել այդ ջոկատները զենքով ու զինամթերքով: Ռուսական զորքերին աջակցելուց գատ՝ նման քայլը տեղալ դեպքում տեղի հայ բնակչության կողմից ինքնապաշտպանական բնույթ էր կրում, քանի որ թուրքական զորքերի ներխուժումը նշանակում էր Հայոց ցեղասպանության շարունակություն Իրանի տարածքում: Ընդհանուր առմամբ 1914-1918 թթ. թուրքական բանակների քանիցս ներխուժումների հետևանքով Պարսկահայքի տարածքում զոհել են հազարավոր հայեր, իսկ մեծագույն մասը հարկադրված գաղթել է Արևելեան Հայաստանի կամ Պարսկաստանի տարբեր վայրեր: Հրապարակուղ փաստաթղթերը լուսաբանում են 1914 թ. դեկտեմբեր և 1915 թ. յունուար ամիսներին Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքերի գազանությունները հայ և ասորի բնակչության նկատմամբ:

Հիւսիսային Պարսկաստանում հայ բնակչության դեմ թուրքական զորքերի գործադրած բնաջնջման քաղաքականությունը վերլուծելիս հայ պատմաբան Ս. Պօղոսեանը, վկայաբերելով անգլիական մամուլը, նույնիսկ նշում է, որ «Մեծ եղեռնը սկսեց ոչ թէ արևմտահայերի, այլ արևելահայերի և պարսկահայերի ջարդերով: Իրա վկայություններից մեկն է, որ, ի տարբերություն Արդուլ Համիդի, երիտթուրքերը ծրագրել էին իրականացնել ոչ միայն արևմտահայերի (թուրքահայերի), այլև արևելահայերի (ռուսահայերի ու պարսկահայերի) ոչնչացում, այսինքն՝ իսուքը ողջ հայության անբողջական բնաջնջման մասին էր՝ անկախ հայաբնակչությունից: 1914 թ. վերջերին եսթաթանի զոհ են դառնում Պարսկահայքի, Արդուլպարականի, Բասենի, Արդինի, Արդահանի և մի քանի ուրիշ գաւառների հայերը»⁵:

Յայտնի է, որ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ (1914-1918թթ.) օսմանեան բանակները երկու անգամ մուտք են գործել չէզոք Պարսկաստան¹, հրահրել խժոժություններ, կազմակերպել կապուտ-կողոպուտ և ջարդեր Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի և Ղարաղաղի (Դզմար), Ս. Թադէի վանքում, ապա, մուտք գործելով նաև Թարիզ, պատանդներ վերցրել հայ բնակչությունից, ինչին պիտի հետևեր Թարիզի հայության և քրիստոնեաների կոտորածը...²: Յատկանշելի է, որ օսմանեան բանակի ռունգությունների մասին Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի տարբեր արխիվներում մատնանշում են նաև 1909 թվականի ներխուժումները Ատրպատականի սահմանակից քաղաքներ³:

«1914-ի վերջին,- շարունակում է Ստ. Պօղոսեանը, -գործողության մեջ դրեց Ուրմիայի նեստորական ասորիների բնաջնջման ծրագիրը: Խնդիր էր դրված վերացնել այն բոլոր ոչ թուրք տարրերին, որոնք անջատում էին թուրքերին Բարսի և Իրանական Ադրբեջանի թուրք-թաթարական բնակչությունից»⁶:

Թուրքական զորքերի՝ Հիւսիսային Պարսկաստան ներխուժման և տեղի քրիստոնեայ բնակչության ոչնչացման մասին վկայում է նաև Էրզրումում գերմանացի հիւպատոս Շոհբեն-Ռիխտերը, որը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բետմահ-Հոլվեգին 1916 թ. դեկտեմբերի 4-ին գրած նամակում նշում էր. «Հիւսիսային Իրան Խալիբէյի արշաւանքի նպատակն էր հաշտարդար տեսնել հայկական և ասորական գնդերի նկարումներ և արտաքսել Հիւսիսային Պարսկաստանից հայ, ասորի և պարսիկ բնակչութեանը: Խալիբէյի արշաւանքը թուրքերի նկարումներ խոր արելութեան առաջացման պատճառ դարձաւ»⁴:

«Ցեղասպանության ժամանակակիցների և ռասմնասիրողների րեստորաշարում եղել է հիմնականում արևմտահայոց Գողգոթայի և Արևմտեան Հայաստանի հայազրկման փաստը: Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապէս հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: Ցեղասպանությունն ընդգրկել էր նւ Արևմտեան Հայաստանը, նւ Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը, նւ Արևելեան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Արդուլպարականի հայերը՝ կապուտ վերոյիշեալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետը»⁷:

Այսպիսով՝ հայերի ցեղասպանության գործադրումը սկսել էր երիտթուրքական կլիկի՝ 1915

թ. ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հրամանագրից ամիսներ առաջ, և դրա առաջին գոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը⁸: Այդ իրողությունը չէն ժխտում նաև իրենք՝ թուրքերը:

Պանթուրքիզմի գաղափարալսուներից Թեքին Ալիի կարծիքով՝ Իրանի բնակչության 1/3-ը թուրքական արին ուներ և պետք է վերադառնար իր ցեղակիցների գիրկը: Իսկ դրա համար պարտադիր պայման էր այդ տարածքներից նաև հայերի անհետացումը: Թուրքերը մեծ թով հայերի, արաբների, անգամ պարսիկների արին հեղեցին⁹ պարսկական տարածքներում: «Ես սեփական աչքերով տեսայ,- գրում է ռուսական առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ. Մատիկեանը, -հարիւրաւոր ծածկած դիակներ՝ ընկած փոսերում, գարշահոտութիւն, որ վարակել էր օդը, տեսայ զլուխը հարած դիակներ, քարերի վրայ կացինով կտրած ձեռներ, սրունքներ, պոկած մարմններ, դուրս քաշած գանգեր, դիակներ փշարակների և փասնեակ գոհածներ ցանկապարտերի փակ... Սպանութիւններ կարարել են հայկական շար գիւղերում»¹⁰:

1915 թ. յունարին, երբ Կովկասեան ճակատում թուրքական բանակը յարձակողական գործողութիւններ էր ծաւալել, նրան միացած «Համդիէն» և չեթէները կենտրոնացան Ալաշկերտի դաշտում և սկսեցին հայերին կոտորել: Այդ կոտորածները տարածելով հասան Վանի նահանգ և Ուրմիա լճի շրջանները: «Էների փեսան՝ արինարքու Ճևրեթ, և ազգայնական Խալիլը, թրքական բանակի գլուխն անցած, ասպարակեցին Հիւսիսային Պարսկաստան, և հայկական ու ասորական գիւղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշարիչներէ հալածական թշուրներու նման հայերը փախուսար կուրային ամէն ուղղութեամբ՝ ասպարան գրնելու համար...»¹¹:

Այս իրադարձությունների մասին Սիմոն Վրացեանը 1915 թ. յունարի 1(14)-ին Թիֆլիսից ՀՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտեին յղած նամակում գրում էր. «...Այդ պանիկայի միջոցին հրաման է տրուում Պարսկաստանի և Ալաշկերտի զորամասերին յետ քաշել, սկսում է յետ գալ և Արարատականի ռուս զորքը, որի հետ գաղթում են Աղբակի և Սալմաստի հայերը: Կարիք կայ ասելու, թէինչ ահռելի կացութեան մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին: Գաղթում են և Թարիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը»¹²:

Այս մասին կրկին խոստովանել են հենց իրենք՝ ջարդարար թուրքերը. «...Պարսկաստան ներխուժող թրքական բանակի հրամանատար Խալիլ բէյը 1914-ի վերջերին և 1915 թ.-ի սկզբին, երբ պարտութիւն կրեց հայ կամաւորական զնդերից (Անդրանիկի գլխաւորութեամբ -Դ.Մ.) և ռուս բանակից, անցաւ Վան և այնտեղ Ջնդերին (Վանի կուսակալ) յայրնեց, որ «մաքրել» է Ուրմիայի և Սալմաստի քրիստոնէաներին, Ջնդերն էլ պարտաւորել էր «մաքրելու» Վանի և Վասպուրականի հայերին»¹³: «Մաքրման» այսպիսի բազմաթիվ գործողութիւնների են դիմել թէ՛ քրդերը և թէ՛ թուրքերը, երբ, յատկապէս հայ կամաւորականներից պարտութիւն կրելով, դրա

վրէժը լուծում էին հայ ազգաբնակչութիւնից, որն էլ ստիպած գաղթում էր իրանական տարածք, որն անելի ապահով էր համարում¹⁴: Այդ մասին վկայել են իրանական աղբիւրները ևս, երբ «1914-1915թթ. հազարաւոր հայ գաղթականներ «մուսիօ քեռիի» գլխաւորութեամբ Արևմտահայաստանից Սալմաստ են գաղթել»¹⁵:

Խալիլ բէյի մատնանշած պարտութիւնը վերաբերում է Դիվանի հոչակաւոր ճակատամարտին, որի ժամանակ «...իրեն փայլուն կերպով դրսևորեց Անդրանիկը 1915 թ.-ի ապրիլին, որտեղ նրա ջոկաւոր ջախջախեց Խալիլ բէյի կորպուսը և կանխեց Իրանական Աղբակեանից գերմանա-թուրքական զորքերի՝ Անդրկովկաս ներխուժելու վրանագր»¹⁶:

Անդրէ Ամուրեանը (Տէր-Օհանեան) իր փաստարկները հիմնաւորել է իր տրամադրութեան տակ ունեցած փաստագրութիւն-արխիւով, որում օրը օրին արձանագրած են թուրքական ներխուժող բանակի այն բոլոր անիրաւութիւնները, սպանութիւններն ու սաղրանքները, որոնք տեղի են ունեցել պարսկական Ատրպատականում: Այդ փաստագրութեան հեղինակը Թարիզի ֆրանսիական միսիոնարութեան պետ հայր Պ. Ֆրանսէն է, որը պատերազմի ժամանակ նշանակել էր հիւպատոս Սպանիայի և Հոլանդիայի՝ հովանաւորելու համար Ատրպատականի քրիստոնէայ տարրերին:

Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարութեան կոյսերը օրը օրին օրագիր են կազմել և տեղեկագրել Թարիզ՝ հայր Պ. Ֆրանսէնին, որը դիմումներ է կատարել ու միջոցներ ձեռք առել՝ փրկելու անմեղ տարրերին, որոնք գոհն էին թուրքական վայրագութիւնների: Այսպէս, օրինակ, թուրքերը ներխուժում են Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարների շէնքը և եկեղեցու բակում սպանում նրա պետ հայր Մոնտագին: Նրա արեան հետքը պահում է տարիներ շարունակ, ապա յուշարձան է կանգնեցում անմեղ նահատակի արեան հետքի վրայ¹⁷:

Հայր Պ. Ֆրանսէնի վկայութիւնները խիստ արժէքաւոր են նրանով, որ վկաները օտարազգի են՝ ֆրանսիացի, հոլանդացի, իսպանացի, և օրը օրին արձանագրել են անցողարձը¹⁸: Սա վերստին ապացուցում է Մեծ եղեռնի սկսվելը ոչ թէ արևմտահայերի, այլ արևելահայերի և ի մասնաւորի պարսկահայերի ջարդերով:

Այստեղ կը ցանկանայինք կարճ ակնարկով անդրադառնալ Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի և շրջանի կոտորածներից հրաշքով ազատածների վկայութիւններին, քանի որ նրանք ժամանակին ականատես են եղել թուրքական գազանութիւններին: Այսպէս՝ Խոյ գաւառի Թաղեր գիւղից Շուշանիկ Բէյութեանցը գրում է. «1914-ի դեկտեմբերեան նահանջին, երբ ռուսները Բաշկալայէն (Աղբակ) և Արարատականէն կը քաշին, ռուսները տեղական հայերը իրենց հետ կը տեղափոխեն Կովկաս, և Սալմաստի, Ուրմիշրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ: Դեկտեմբերի վերջերը ռուսները յայրարարեցին, որ իրենք յետ կը դառնան, և հայերն ալ պէտք է իրենց հետ նահանջեն (որիչ պարտնողներ

կը պատմեն, թե կամուրները կրպարտաորեցնեն նահանջել չկորորելու համար): 200 փունտ բարկացած հայ թաղամասը բռնեց գաղթի ճամբան: Գիղին մէջ մնացին միայն մի քանի ծերեր, որոնցմէ 3-ը սպանւած են, միաները կան»:

Իսկ Յակոբ Խորոզեանցը՝ Սալմաստ գաւառի Հալթան գիղից, 1916 թ. վկայել է հետևեալը. «1914 թ. դեկտեմբերի սկզբները Սոմալի շրջանի քիւրդերը Ամիրխանի ցեղապետ Ջահանգիր Աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ և Սառնա գոյր հայաբնակ գիղերուն վրայ և հրդեհեցին խորի դէգերը և յառաջացան դէպի այդ գիղերը, սակայն գիղացիներու և ռուսներու բռնոն ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախչին: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները փաճկական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել փին դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրւած են կամ փայտերը վառելու համար քանդուած: Վառուած է [են] Շէթան-Աւայի դպրոցը, դարերու սրահը, Ս. Ասրածաձին եկեղեցին (ուխարտեղի): Այրողները փողական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները աւարի են փած, զանգակարուները ջարդուած կամ գնդակներով ծակոտուած են:

«1914 թ. դեկտեմբերի սկզբները Սոմալի շրջանի քիւրդերը Ամիրխանի ցեղապետ Ջահանգիր Աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ և Սառնա գոյր հայաբնակ գիղերուն վրայ և հրդեհեցին խորի դէգերը և յառաջացան դէպի այդ գիղերը, սակայն գիղացիներու և ռուսներու բռնոն ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախչին: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները փաճկական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել փին դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրւած են կամ փայտերը վառելու համար քանդուած: Վառուած է [են] Շէթան-Աւայի դպրոցը, դարերու սրահը, Ս. Ասրածաձին եկեղեցին (ուխարտեղի): Այրողները փողական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները աւարի են փած, զանգակարուները ջարդուած կամ գնդակներով ծակոտուած են:

Հալթան՝ 650 փուն, Խոսրովա՝ ասորաբնակ, որի մէջ կայ 20 փուն հայ բնակչութիւն, Սարա՝ 180 փուն հայ բն., Հին քաղաք՝ 125 փուն հայ, Սառնա՝ 180 գոյր հայաբնակ, Մահլամ՝ 270 փուն գոյր հայաբնակ, Շէթանաւա՝ 15 փուն հայ, Դրիշկ՝ 35 փուն հայ, Քօջամիշ՝ 25 փուն հայ, Քալաշան՝ 20 փուն, Փայաջուկ՝ 400 գոյր հայաբնակ, Ղալասար՝ 200 փուն գոյր հայաբնակ, Ախրախանա՝ 80 փուն հայ, Ղզլջամա՝ 60 փուն, Սարամերիկ՝ 85 փուն, Վարդան՝ 12 փուն, Ուլա՝ 6 փուն, Գիլիզան՝ 4 փուն, Փաթաւոր՝ 3 փուն, բոլոր վերոյիշեալ գիղերը գաղթի ճամբան բռնեցին դեկտեմբերի 20-24-ի ընթացքին: Այդ արեւները Աղբակի շրջանի հայերն ալ ռուսներու հետ նահանջեցին և Սալմաստ եկան, որոնք սալմաստցիներու հետ Կովկաս անցան, մի մասը փողակներու հետ միասին Սալմաստի շրջանը մնացին[մնաց]: Արոնցմէ 700 հոգի, զխաւորաբար փղամարդիկ, ջարդեցան չարաչար փանջանքներով, ոմանց վիզը դրան շէմքին վրայ դրած՝ նաջախով

Ասորիների կոտորածներին նվիրված հուշարձան

(կացին) կրած են, ոմանց՝ գնդակահարած, ոմանց՝ անդամահարած և փանջանքներով սպաննած, որիչներուն ողջ-ողջ այգիներու պարերու փակ են թաղած: Ջարդը փեղի ոմեցած է թուրք հրամանաւար Խալիլ բէյի հրամանով: Ջօրքերուն մասնակցեցան Սոմալի Թիմուր աղայի և Ջահանգիր աղայի քյուրդերը և հայերու ոմեցած ամբողջ սրացուածքը թալանեցին:

Տեղացի թուրքերը կին ու երեխաներ պահած են (պարմողը պահողներուն անունները չի յիշեր), մի փան մէջ հաւաքած, կողոպտած, հազար ու մի անարգանքի ենթարկած են և սպա, ռուս զօրքի վերադարձին, վերաբին, ազատուած՝ Կովկաս են անցած»¹⁹:

Վերոգրեալ վկայութեան դիպուկ փաստարկ է նաև հետևեալ մէջբերումը «Կակազ» թերթից. «Խոսրովան մի մեծ գիղ էր, ունէր 500 ընտանիք, այժմ լրիւ ամայացել է»²⁰:

1915 թ. փետրուարի 14-ի գիշերը Խոսրովա և Մահլամ գիղերում սպանեց 707 հայ: Այդ մասին կրկին Կ. Սատիկեանը գրում է Կովկասեան բանակի հրամանատարութեանը. «Մինչև ամսի 14-ը հայերը շնորհիւ պարսիկների մնացել էին անվնաս: Բայց թուրքական կառավարութիւնը ...սպառնաց պարժել բոլոր այն պարսիկներին, ովքեր կրթաքցնէին քրիստոնէաներին... Կայմակամ Ռուսրամ բէյը հրամայեց քրդերին ու գնդարներին պարսիկների փնտրից հանել քրիստոնէաներին և սպանել նրանց թաքցնողներին: Հրամանը կատարուեց անմիջապէս... հայերին փարան Հարիան և Խոսրովա գիղերը, որպէղ էլ ...փանջանքներով սպանեցին...»²¹:

Յաջորդ վկայութիւնը Մկրտիչ քնն. Տէր-Պետրոսեանինն է՝ Ուրմիա գաւառի Մահմադքեար, Նաղադէ և Գեարդաբադ գիղերի կոտորածների մասին. «1.Մահմադքեար և Նաղադէ գիղերուն մասին- Պաշտօնավարութեանս վայրը՝ Մուլղուզ գաւառամասը, 1914 թ. դեկտեմբերի 7-ին Մուսուլի կողմի Դիզէի ըսած քիւրդ աշիրէթներու և թուրք բաշիբոզուկ զօրքերու կողմանէ յարձակումի ենթարկեցաւ: Մուլղուզի և Ուրմիայի շրջանի մէջ եղած ռուս զօրքերը, որոնք, թոռցիկ խումբեր կազմած, այդ կողմերն էին, ընդառաջեցին: Հերևանքը այն եղաւ, որ ռուսները նահանջեցին դէպի Ուրմիա, իսկ քուրդ խումբանք թալանի փուս Մահմադքեար հայ և ասորի գիղը (մօտ 80 ծուխ ոմեցող, կէտը հայ են, կէտը՝ ասորի), քշեցին փարան փուսար, ոչխար և փնային կահկարասիներ: Հերևեալ օրը յարձակեցան Նաղադէ գիղին վրայ, չթալանեցին, միայն ձիաորներով

րեղաարեցան հայ հարուստներուն րուները: Վերջիններս, զգուշանալով, որ յարձակում գործողները կարող են սպանութիւններ, առևանգումներ և բռնաբարութիւններ գործել, կապաւորանին իրենց հարևան քիւրդներուն րուները: Չհատրները մօր 5 օր կուրեն, կը փչացնեն հայ հարուստներուն ունեցած- շունեցածը և կը րանին բոլոր պղնձեղէները, սամասրները, կանացի զարդերը և այլն: Մենք այդ մասին բողոքեցինք Սոոջ-Բուլաղի մէջ եղած թուրքերու հրամանաւարին, այն հրամայած էր վանեցի Ճեմալ էֆենտիին, որ թալանած իրեղէները յետ րուին, և հայերու հետ խաղաղ ապրին: Ճեմալ էֆենտիին իրեն եղած հրամանի հիման վրայ կանչեց ինձ և հայ սկսակալներուն (ծերերուն) և խօսքը ինձի ուղղելով՝ ըսաւ. «Փափագ էֆենտի, ժողովուրդիդ կը յայտարարես, որ իրենց գործին կենան, երկրագործը իր գործին երթայ, առկրականը՝ իր առկրուրին, ես եղած անկարգութիւններուն վերջ կուրամ: Ըսէք, որ միամիտ մասն րեղի հայերը, եթէ անոնք կը կասկածին կուրրածէն, մի՞թէ մեր երկիրը քրիստոնեայ չկար կուրրեղինք, որ գայինք այսրեղ քրիստոնեաներ կուրրելու»: Այդ խօսքերուն վրայ մենք հանգարացած դուրս եկանք:

Այնուհետև քիւրդ աշիրեթներուն եռուզեռը անելի սասրկացաւ: Նոյն Ճեմալ էֆենտիին հրամանով ոսրկանները ամէն օր կուգային և կը պահանջէին հաց, իւր, գառ, ոչխար, բրինձ, րեղաշորեր, հեշրատեռ պղնձէ կարթաներ: Ամէն ինչ, որ կը րանէին, վերադարձնել չկար: Նորէն դիմումներ եղան նոյն Ճեմալ էֆենտիին, բայց սայարդին, որով վերադարձայ Ուրմի իմ ծննդավայրը, դեկտեմբերի 13-ին:

2. Ուրմիի Գեարդարաղ գիւղին մասին. 1914թ. դեկտեմբեր 13-ին ներկայացայ Ուրմիայի Առաջնորդական փոխանորդ Խորէն վարդապետը Լազարեանին և պարմեցի եղած անցողարձի մասին: Դեկտեմբերի 19-ին ես մեր գիւղն էի, երբ Առաջնորդինամակը սրացայ, որով գրած էր՝ նամակս առնելուդ պէս աշխարեցէք ըսպէ առաջ ձեր հոգին ազարել, որովհետև ոռուական զօրքը կը նահանջէ: Ամէն ինչ թողեցինք, դուրս եկանք: Մենք Դիլմանի, Խոյի վրայով 14 օրայ ընթացքին հագի հասանք Զուլֆա՝ շնորհի սոսկալի ցեղին: Յդի կանայք վիժեցին երեխաները, քանի-քանի երեխաներ րեւայ, որ ձինսի վրայ էին ձգած:

Գաղթողներս 7-8000 հոգի էինք: Մեր գիւղը 150 րուն ուներ, բոլորը մեզ հետ գաղթեցին, միայն 46 հոգի գիւղը մնացին, մնացածներէն 14 հոգի սպանած են, որոնցմէ 4-ը՝ րղամարդ, 3-ը՝ կին, 2-ը՝ պարանի, 2-ը՝ աղջիկ:

Սպանածներէն դուրս մը: Մայր մը իր երկու աղջիկները իրենց մեծ մօրը (րար) մօր կը թողու, կը փախչի: Մեծ մայրը, երկու երեխաներն առած, գիւղի հարուստներէն մէկուն թոնիրին մէջը կը պահուրդի: Թալանչիները կը նկարեն, որ թոնիրին մէջ մարդիկ կան, կը քարկոծեն և այնքան քարերով կը հարւածեն, մինչև 3-ն ալ շունչը կը փչեն:

Ուրմիայի հարամային կողմը եղած հայ և սաորի

Խոյի հայ նահարակներին նվիրված հուշարձան

ժողովուրդը չէր կարողացած գաղթել: Անոնք կը հաւարին Ուրմիայի ամերիկեան միսիոներներու հովանաւորութեան ներքոյ: Անոնք բոլորն ալ կազարին կուրրածէն: Միսիոներներու մօր սպասարանած էին 16000 հայ, սաորի, որոնք գլխաւորապէս միսիոներներու հաշին կապրէին: Տուներու մէջ այնքան էին հաւարած, իրար վրայ դիզած, որ վարակիչ հիւանդութիւնները ծայր առին այնպէս, որ մեռնողներուն թիւը օրական 10-16 հոգիի հասաւ»²²:

Տեալ իրադարձութիւնների մասին ամերիկեան գործակալ Թ. Ալէնը տեղեկագիր է ներկայացրել, որը, բացի սաորիներից, ուղղակիօրէն առնչում է նաև պարսկահայերի ջարդերին: Մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը ոռուական զօրքերը գրաւել էին Ատրպատականի հիւսիսը: Գրեթէ նոյն ժամանակ «Համիդիէն» յարձակեց Մարգաւարի և Թարգաւարի պարսկական գիւղերի վրայ: Ռուսական զօրքերի հետ այդ գիւղերի բնակիչները գաղթեցին Ուրմիա: Հոկտեմբերին թուրքերը յարձակեցին Ուրմիա թաղաքի վրայ: Սակայն Բլրի ճակատամարտում թուրքերն ու քրդերը պարտուեցին և նահանջեցին: Բայց թուրքերին յաջողեց առաջանալ: Դեկտեմբերի 31-ին զօրքերն ընդհանուր նահանջի հրաման ստացան: Ասորիները նոյնպէս հեռացան. նրանց զգալի մասը ճանապարհին մեռաւ: Մօտ 800 սաորի ոչնչացեց տեղում: Յարձակման ենթարկեցին նաև հայերը: Թուրքերը գրաւեցին քաղաքն ու Ուրմիայի հարթավայրը: 1915 թ. յունւարի 1-ից մայիսի 24-ը «Բոլոր քրիստոնեական գիւղերն ու մուսուլմանական գիւղերում բնակող քրիստոնեաները թալանեցին, րղամարդիկ սպանեցին, կանայք անարգեցին, մօր 200 աղջիկ գերեմարեց: Շարերին սրիպեցին մահմետականանայ, հազարաւորները մահացան հիւանդութիւններից»: 1915 թ. մայիսի 24-ին ոռուները վերադարձան, նրանց հետ՝ նաև սաորիները: Օգոստոսին ոռուները նորից նահանջեցին: Թուրքիայում բնակող սաորիները, հայերին միացած, փախան Վանում և Մարմարայում ոռուական բանակի գրաւած շրջանները: Հետագայում, ոռուական բանակի հետ նահանջելով, հայ գաղթականները հաստատում են Խոյ, Սալմաստ և Ուրմիա գաւառներում²³:

Ուրմիայի հայերին և սաորիներին օժանդակող կոմիտէի նախագահ, քահանայ Ու. Շէյդը վկայում է, որ Պարսկաստանի հիւսիսարևմտեան շրջաններում կատարւած ջարդերի ամբողջ

պատասխանատուությունն ընկնում է թուրքերի վրայ. նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները»²⁴:

Սալմաստի Սարա գիղից Սիմոն Ղազարեանի վկայությունը 1916 թ.-ին. «Դեկտր.-ին՝ ռուսներու նահանջին արեւն, ինչպէս Սալմաստի միւս գիղերը, մեր գիղն ալ նահանջեց: 400 փուն բնակչութիւնը վայրկենապէս գաղթի ճամբան բռնեց, 200-է աւելի անկարող ճամբորդներ, ծերեր և մի քանի ընտանիքներ ամբողջովին գիղը մնացին, ամբողջ կանայք հաւաքած են մի փուն մէջ՝ թալանած, բռնաբարած, մեծ մասին կորորած են, իսկ միւսները՝ փախուստի դիմած: Սարայէն Ջուլֆա մինչև ծունկերնիս ձիւնի, ցեխի մէջ թաթախած կը ճամբորդէինք: Շարերը մեռան, մեր փղան ցրտահար եղաւ, թաղեցինք ձեան մէջ, ճամբաներս շարունակեցինք: Ողջ մնացողները մեծ մասամբ Երկիր են վերադարձեր»²⁵:

1915 թ. ռուսական բանակը, որն առաջացել էր մինչև Սուլդուզ, Սոուջուլուզ, թերևս առ ի զգուշութիւն կրկին յետ է նահանջում մինչև Ուրմիա: Տեղի հայ և ասորի բնակչութիւնը կասկածում էր, որ ռուսներն այդ շրջանից ևս կարող են նահանջել դէպի Սալմաստ, ուստի մեծագոյն մասը, թողնելով տունուտեղ, հապճեպ գաղթում է դէպի Սալմաստ, Ջուլֆա, Թաւրիզ և այլուր... Դեռևս 1914 թ. աշնանից առգոյ էին ռուսական նահանջի նախանշանները, որի մասին ևս «Այգ»-ը իր 1914 թ. հոկտեմբերեան համարում ահագանգ է հնչեցրել «Դրութիւնը Ուրմիայում» խորագրի ներքոյ՝ ընդգծելով, որ «...Իրօք, եթէ ռուսական զօրքը այսօրեղից շարժի, Ուրմիան կորած է. այդ դէպքում մանաւանդ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան ապագան կը դառնայ ահաոր»²⁶:

Վերոգրեալի ապացոյց է նաև ստորև մէջբերուող՝ Սալմաստի Ղալասար գիղի բնակիչ Թագուի Օհաննէսի Վարդանեանի վկայութիւնը. «1915 թ. յունւարի 5-ին ռուսները Բաշկալէի կողմերէն նահանջելու արեւն կամուտներու հետ միասին մեզ փնտհան ըրին, որպէսզի երևէն եկող թիրքերը կորորած չսարքէին: Մենք մինչև անգամ ճանապարհի հասց վերցնել չկարողացանք: Ամէն ինչ գիղը մնաց, որը մեր գաղթելէն յետոյ թալանած են: Գիղը մնացին ամէն փունէն մի, երկու կամ աւելի անձինք, 18 հար գեղեցիկ կին ու աղջիկ առնանգուած են, անպարտած, 9-է աւելի կին, երեխայ և մարդ անհետ կորած են: Անցեալ 1915-ի գարնան, երբ մեր մարդիկ Ղալասար գացին, այնտեղ փնտհած են ջրհորի եզերքին ձգած արհնոտ սողն մը. ջրհորը նայած գրած են 7-ը դիակ, որոնցմէ 4-ը փղամարդու, 3-ը կնոջ: Սողոն կորած գլուխներէն 6-ը դիակներու մօտ ձգած էին, միայն մէկին գլուխը չեն գրած...»²⁷:

1915 թ. սկզբների Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վառ վկայութիւն է ներկայացրել անգլիացի հոջակատր պատմաբան Անտոյ Ջ. Թոյնքին հայոց ջարդերին նիւրած իր հանրածանօթ «Մի ազգի սպանութիւնը» գրքում: Գրքի տւեալ հատածը, որը ներկայացում է ստորև, անգլերէնից թարգմանաբար մէջբերել է Անդրէ Ամուրեանը. «Հաֆթուսում և Սալմաստում առանց գլուխների 850 դիակներ գրնեցին՝ միայն հորերից և ջրամբարներից հանած:

Ինչո՞ւ: ՈՐՈՎՇԵՏԵՒ ՀՐԱՄԱՅՈՂ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆ ՄԻ ԳԻՆ ԷՐ ԴՐԵԼ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՄԷՆ ՄԻ ԳԼԽԻ ՀԱՄԱՐ: Միայն Հաֆթուսից 500-ից աւելի կանայք և աղջիկներ են ողարկած Սոուջուլուզի քիլոդերին: Եթէ կարող էք, երևակայեցէք այս դժբախտ արարածների բախրը: Դիւմանի քրիստոնէաներից մի մեծ խումբ բանտ ներկեց և պարտադրեցին, որ իսլամանան: Տղամարդկանց թլփարեցին: Ուրմիոյ շրջակայքի ամենահարուստ գիղը՝ Գիլփարջան, հիմնայաբար կործանեց, փղամարդիկ սպանեցին, գեղեցկադէմ կանայք և աղջիկները առնեցին, նոյնը պարտեց Քարատուդին: Հարիւրաւոր կանայք խորունկ գետը ներկեցին, երբ փնտհան, որ իրենց քոյրերից շարերը ասագակախմբերի կողմից բռնաբարում էին օրը ցերեկով, ճամբի մէջբերելը: Նոյնը եղաւ նաև Սուլդուզի շրջանի Միանդուարում:

Այս խժոժութիւնները ահռելի են թում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթև էին նկատում, ինչ որ մօտերս կարարում էին իրենց հողամասի վրայ...»²⁸:

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականության ցանկ

- 1- Օսմանեան բանակները, 1905 թականից բացի (որին անդադարձել ենք նախորդ բաժնում), Պարսկաստան են ներխուժել նաև 1908 թականին՝ խախտելով թուրք-պարսկական սահմանը: Ըստ Հրաչիկ Սիմոնեանի՝ թուրքական նոր ներխուժումը Ատրպատականի հայերի համար մեծ վտանգ էր ստեղծել: Դա նախ և առաջ փորձանք էր Սալմաստի և Ուրմիայի հայ բնակչութեան համար, որը երկիւղի և յուսահատութեան օրեր էր ապրում:
- 2- Տն Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին, Թեհրան, 1979, էջ 5:
- 3- Տն Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի և դիմանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 42, գործ 16, թղթածրար 2:
- 4- «Позиция немецкого консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера в Армянском вопросе», «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии», Ереван, 1995, с. 421.
- 5- Պողոսեան Սո., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հ. 3, էջ 7-8:
- 6- Նոյն տեղում
- 7- «Հայոց պատմութիւն. հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչև մեր օրերը», խմբ. պրոֆ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, էջ 249:
- 8- Նոյն տեղում, էջ 250:
- 9- Այս իրողութեան մասին պարսկերէն «Ռաալ» թերթը իր 1915 թ. յունւարի 20-ի համարում (3-րդ էջ) գրում է, որ «...Ատրպատական ներխուժելուց յետոյ թուրքերը մի քանի հայերի և ռուսահայատակների հետ միասին գերակախարել են Սոուջուլուզի և Մարաղայի քաղաքների կառավարիչներին»:
- 10- Պողոսեան Սո., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հ. 3, էջ 7: Տն նաև ՀԱԱ, ֆ. 4712, գ. 2, թ. 1:
- 11- Պողոսեան Սո., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հ. 3, էջ 7: Տն նաև Շիրակեան Ա., Կոսակն էր նահատակներուն, Բէյրութ, 1992, էջ 42:
- 12- Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, տպ. «Ալիք», 1982, էջ 587:
- 13- Ամուրեան Ա., նշ. աշխ., էջ 6:
- 14- Իրանի ազգային արխիւի կազմակերպութիւն. GH1332-K66-p 38-4:
- 15- Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի և դիմանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 66, գործ 71, թղթ. 43:
- 16- Աղայեան Օ. Պ., Ջօրավար Անդրապիլի գործունէութեան մասին, էջ 43:
- 17- Տն Ամուրեան Ա., նշ. աշխ., էջ 5:
- 18- Տն նոյն տեղում, էջ 6:
- 19- ՀԱԱ, ֆ. 227, գ. 1, գ. 424, թ. 17, շրջ., թ. 18, բնագիր, ձեռագիր:
- 20- «Կակազ», 04.01.1915 թ.:
- 21- ՀՀ ՊԿՊԱ ՀԲԿ փաստաթղթեր, ֆ. 4712, թղթ. 2, գ. 2:
- 22- ՀԱԱ, ֆ. 227, գ. 1, գ. 424, թ. 14, շրջ., թ. 15, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
- 23- Տն U.S. State Department Record Group 59, 867.4016/39/: Տն նաև Պողոսեան Սո., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հ. 2, էջ 445:
- 24- Տն U.S. State Department Record Group 59, 867.4016/270/: Տն նաև Պողոսեան Սո., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հ. 2, էջ 446:
- 25- ՀԱԱ, ֆ. 227, գ. 1, գ. 404, թ. 11, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
- 26- «Այգ» շաբաթաթերթ, 19 հոկտ. 1914 թ., Գ. տարի, թիւ 23, էջ 1:
- 27- ՀԱԱ, ֆ. 227, գ. 1, գ. 424, թ. 7, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
- 28- Ամուրեան Ա., նշ. աշխ., էջ 21-22:

Հայոց մայրենին երեկ և այսօր

Վաչագան Ռստակյան
Ջավախահայ մտավորական, մանկավարժ

Գրասեղանիս վրա է ընդհանուր կրթության մասին Վրաստանի օրենքը, որի 3-րդ հոդվածի 5-րդ կետը ազդարարում է. «Հանրակրթական դպրոցներում դասավանդման լեզուն վրացերենն է»: Չգիտեմ՝ ում ինչպես, բայց ինձ՝ որպես մայրենիի ուսուցիչ ու տասնամյակներով տեսչա-մեթոդական աշխատանքների բովով անցածի, այն անամպ երկնականարում պայթող որոտ է թվացել և ստիպել է լրջորեն խորհել վրաց օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների ընդունած ու գործողության մեջ դրված հիշյալ օրենքի շուրջ: Այսպես՝ երեկ՝ խորհրդային կարգերի շրջանում, կարգեր, որոնց ստվերոտ կողմերը գոնե ինձ՝ նախկին կոմունիստիս, քաջածանոթ են, նման անսպասելի և «խիզախ» նորույթը կամ վրիպում կորակվեր, կամ կդիտվեր արկածախնդրական ու բուռն վեճերի տեղիք կտար. վերջին հաշվով՝ Վրաստանը բազմազգ պետություն է, և միջազգային նորմերով երաշխավորված է մայրենի լեզվով ուսանելու և դաստիարակելու այլազգիների իրավունքը: Սակայն, ո՞վ զարմանք, անցնում են տարիներ, և... «ձայն բարբառոյ յանապատի»... Ճիշտ այնպես, ինչպես սարսափից լուռում են երեխաները, երբ դանակը մոտենում է մատաղացուի կոկորդին:

Չնայած որոշ սահմանափակումներին՝ մայրենին՝ մեր կենսաց ծառը, խորհուրդների օրոք Ջավախքում շարունակում էր դալար մնալ. գործում էր համակարգված, տեղում և վերևից վերահսկվող ուսումնական գործընթացը, ժողկրթբաժիններն իրենց կից մեթոդկաբինետներով պլանավորված գործունեությամբ մեծապես նպաստում էին սերնդի կրթադաստիարակչական աշխատանքները դրպրոցներում բարձր հիմքի վրա դնելուն: Այսպես՝ Ախալքալաքի շրջո՞ղկրթբաժինը, որտեղ տողերիս հեղինակը տևական ժամանակ զբաղեցրել է տեսչա-մեթոդական պաշտոններ, տարեկան ստուգում ու քննարկում էր առնվազն տասնհինգ դպրոցի աշխատանք: Բաժնի և նրա մեթոդկաբինետի անձնակազմերից ու շրջանում իրենց առաջավոր փորձով աչքի ընկած մասնագետներից կազմված ստուգող խումբն այցելում էր նախատեսված մանկավարժական կոլեկտիվ և հիմնականում դասավորումներով ստուգում առարկաների դասավանդման դրվածքը: Դասից ստացած տպավորությունները նախ քննարկվում էին ուսուցչի հետ և ապա դառնում մանկխորհրդի արտապլանային նիստի քննարկման նյութ: Բնականաբար (մանավանդ ցածր դասարաններում), կենտրոնում մայրենի լեզուն էր, և առաջինը իրենց տպավորությունների մասին խոսում էին մայրենիի դասավանդումը ստուգողները: Մայրենիի կարևորությունը առանձնապես ընդգծվում էր, քանզի այն մնացած առարկաների յուրացման բանալին է:

Ուսուցման արդյունավետության բարձրացմանը

նպաստում էին պարբերաբար տրվող տեսչական թելադրություններն ու շարադրությունները: Մեծ դպրոցներում գործում էին հատուկ առարկայական, իսկ փոքրերում՝ խմբային կամ շրջիկ մեթոդիավորներ: Գործին օգնում էր շրջանային «Փարոս» թերթը, որը հատուկ էջ էր տրամադրում դպրոցական կյանքին: Նրա էջերում հանդես էին գալիս ուսուցիչները, տարածվում էր առաջավոր փորձը: Տեղում կամ հանրապետության սահմաններից դուրս կազմակերպվում էին վերապատրաստման դասընթացներ, որոնց ժամանակ ուսուցիչները ծանոթանում էին գիտամեթոդական նորույթներին:

Դպրոցական գործը տեղական իշխանության օրգանների գործունեության կարևոր բնագավառն էր: Պարտադիր էր ամենամյա համաշրջանային օգոստոսյան խորհրդակցությունը, որի ընթացքում իշխող օրգանների ներկայացուցիչների ներկայությամբ շրջո՞ղկրթբաժինն ու նրան կից գործող մեթոդկաբինետը հանդես էին գալիս կատարված աշխատանքի մասին յուրատեսակ հաշվետվությամբ, և դրա հիման վրա նախագծվում էին նոր ուսումնական տարվա անելիքները:

Հիշատակվածը միջոցառումների ամբողջական ցանկը չէ, բայց, ափսոս, դրանք երեկ էին: Ինչ է արվում այսօր, ո՞ր է այն հոգատարությունը, որ կար մայրենիի հանդեպ: Նախ, ինչպես հիշատակվեց վերևում, մեր մայրենին՝ հայոց լեզուն, Սահմանադրությամբ մերժվում է որպես դասավանդման լեզու, տարեցտարի կրճատվում են դասաժամերը: Դասավանդման որակը մնացել է պարապող ուսուցչի խղճին, իհարկե եթե նա մասնագետ է. տեղական ինքնակառավարման մարմինները, նույնիսկ ժողկրթբաժինների ու նրանց մեթոդկաբինետների վերացման պայմաններում, ազատ են և գրեթե պատասխանատու չեն դպրոցի աշխատանքը վերահսկելու «գլխացավանքի» հարցում: Վերադասը՝ Կրթության նախարարությունը, ի վիճակի չէ հեռվից հետևելու դպրոցի գործերին: Ռեսուրսկենտրոն կոչված հիմնարկի աշխատանքները

Չայրենի եզերք

գուտ ձևական բնույթ են կրում:

Անտեսուրս ռեսուրսկենտրոնին վերադասը նոր անակնկալ մատուցեց. անկախ դասավանդած առարկայից՝ տարեց ուսուցիչները, սահմանված չափի գումար ստանալով, կարող են դուրս գալ աշխատանքից: Բնականաբար, առաջարկված գումարը հրապուրիչ է, և շատերն են ցանկանում դուրս գալ: Հարց է առաջանում՝ ովքեր պետք է փոխարինեն նրանց, չէ՞ որ առանց այդ էլ դպրոցները այս կամ այն առարկայի համապատասխան մասնագետներով ապահովված չեն: «Միամիտ մի՛ եղեք, -ասում են չար լեզուները, -կա՛ն ճանապարհ. կան դպրոցներն ու դասարանները կկրճատվեն, կան վերադասը ռեսուրսկենտրոնին օգնության ձեռք կմեկնի իր վրացի մասնագետներով. գլխավորը սայլը տեղից շարժելն է: Եվ շարժվում է սայլը. մայրենիին հատկացվող ժամաքանակի կրճատումը, դրա և այլ առարկաների հաշվին վրացերենին հատկացվող ժամաքանակը մայրենիի ժամաքանակին հասցնելը դեռ բավական չէին, պետական լեզվով ուսուցումը հնարավոր համարվեց նաև նախադպրոցական փուլում, երբ երեխան իր մայրենի լեզվից ունեցած սակավատարր բառապաշարով ու ինքնաճանաչմամբ չի կայացել որպես իր ազգի ներկայացուցիչ: Նախավարժաքը գիտություն է և իր օրենքներն ունի. նախադպրոցական հասակում իշխողը մայրենին է, որը չի հանդուրժում ուրիշ ոչ մի լեզու: Վերջիններիս հերթը կգա միայն ուսուցման հաջորդ օղակում՝ դպրոցում:

Կրթական նոր օրենքը դպրոցներին կից գործող Հոգաբարձուների խորհրդին օժտել է արտակարգ իրավունքներով, ինչը, բնականաբար,

ստիպում է վերադասին (այս պարագայում նաև տեղական ինքնակառավարման մարմիններին ու տնօրենությանը) ուշի-ուշով հետևել՝ ովքեր են համալրում Հոգաբարձուների խորհուրդը, որ վերջինս «գլխացավանք» չդառնա վերադասի, տնօրենության և շահագրգիռ այլ մարմինների ու անձանց համար:

Մանկավարժական կոլեկտիվների գործունեության նկատմամբ անմիջական վերահսկողության բացակայության պայմաններում, բնականաբար, նվազում է կրթադաստիարակչական գործընթացի արդյունավետությունը: Ստեղծված բարոյաժողովրդական լարված իրադրության և անվստահության պայմաններում գրեթե անհնար է բարձրաձայնել հրատապ լուծում պահանջող որևէ խնդիր: Դպրոցի տնօրենի ամենակարևոր և պատասխանատու պաշտոնն անցնում է վրացերենի ուսուցչին, որը չի տիրապետում հայոց գրական լեզվին, և հայտնի էլ չէ՝ կազմակերպչական ինչ կարողության տեր է:

Գիտամանկավարժական քննադատության չեն դիմանում հրամցվող դասագիրքը, թրենինգային հանդիպումները:

Մի խոսքով՝ ստիպված ես մտորել՝ այս ամենը վրացերեն սովորեցնելու նպատակ ունի՞, թե՞ «լիարժեք քաղաքացիներ» պատրաստելու հեռագնա ծրագիր է: Մի բան անտարակուսելի է՝ «լապտերով պիտի փնտրենք գրագետների»: ■

ՀՅԴ կազմակերպական ապակեդրոնացումը կուսակցության ամրակուռ խարխախ

Ա՛՛՛ Գաթրճեան

Ո՞վ գիտէ, թէ ինչպիսի զարգացում կ'ունենար ՀՅ Դաշնակցութիւնը, եթէ իր կազմակերպութեան հէնց սկիզբի շրջանում «ապակեդրոնացման» ձեւը չստանար: Շատ համանական է, որ ՀՅ Դաշնակցութեան եւս պիտի վիճակուէր այն, ինչ որ վիճակուէց մեր միւս կուսակցութիւններին: Իւրաքանչիւր դաշնակցական մարմին, զարգանալով իր համապարասիւս միջավայրում ու զգալով իր իւրաքանչիւր քայլի պարասիւսարուութեան ամբողջ ծանրութիւնը, գիտակցօրէն էր մօտենում իր անելիքներին եւ ոչ թէ դառնում էր կուսակալարը եւ մեքենայօրէն գործադրողը կուսակցութեան կեդրոնական մարմնի կարգադրութիւնների, ինչպէս այդ րեղի էր ունենում այլ կուսակցութիւնների մէջ:

Շնորհիւ ապակեդրոնացման սկզբունքի լայն կիրառման՝ մեր իրականութեան մէջ երեւան եկան ձեռներեցութեամբ օժտուած բազմաթիւ նոր ուժեր, որոնք այլ պայմաններում պէտք է կորչէին անհետ՝ անկարող լինելով դրսևորել իրենց մրատր եւ հոգեկան կարողութիւնները:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԳԻԻԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ

«Կեդրոնացում» (Centralisation) բառը օգտագործուած է 1794 թուականին Ֆրանսայի մէջ, քանի որ Ֆրանսայի մէջ յեղափոխութենէն յետոյ ստեղծուեցաւ կառավարական նոր կառոյց: Իսկ «ապակեդրոնացում»-ը (Décentralisation), որ «կեդրոնացում» բառի հակադիրն է, ուժի մէջ մտաւ 1820-ական թուականներուն:

Ապակեդրոնացումը զանազան պատճառներու բերումով երկար ատեն քաղաքական բառամթերքին մէջ բացասական երանգներ ունեցաւ:

Ապակեդրոնացում գործելակերպը իւրաքանչիւր շրջանի ինքնադեկավարման մարմիններուն ազատութիւն կու տայ իրենց շրջանին առնչուող բոլոր հարցերու վերաբերեալ որոշումներ արձակելու եւ գործադրելու՝ առանց դիմելու կեդրոնական մարմին: Զայն կիրարկելը չէ սահմանուած միայն պետութիւններուն համար, այլ որեւէ կազմակերպութիւն կամ կառոյց կրնայ որդեգրել ապակեդրոն գործելակերպ, եթէ իր նպատակները այդ կը պահանջեն:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ հիմնուած է 1890ի օգոստոսին Թիֆլիսի մէջ իբրեւ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն», մինչեւ 1892ի առաջին Ընդհանուր ժողովը ունեցաւ իր կեդրոնական վարչութիւնը կամ Կենտրոնը: Տակաւին կեդրոնաձիգ էր դրութիւնը: Երկու տարի փորձարկելէ ետք կեդրոնով գործելու աշխատելաճը ՀՅԴ Ա. Ընդհանուր ժողովին՝ 1892ին, կազմակերպութեան գագաթին դրին ոչ թէ կեդրոնական մարմին կամ

վարչութիւն մը, այլ Դաշնակցութեան գերագոյն ատեան հոչակեցին Ընդհանուր ժողովը, որ, ժողով ըլլալով, ինքնաբերաբար գործադիր չէր կրնար ըլլալ: Դաշնակցութեան միակ անատարկելի հեղինակութիւնն է իր Ընդհանուր ժողովը, որուն որոշումները պարտադիր են ստորադաս բոլոր ատեաններուն համար: Այս ժողովին մէջ Յոնան Դաթեանը առանձին ուժով կը պաշտպանէ կուսակցութեան կազմակերպութեան ապակեդրոնացեալ դրութիւնը:

Ապակեդրոնացման, ինչպէս եւ ընկերվարութեան հարցով Յոնանը եւ Միմոն Զաւարեանը համախորհուրդ էին եւ բոռն կերպով պաշտպանեցին իրենց տեսակէտները ժողովին մէջ:

1898-ին Դաշնակցութիւնը ունի արդէն կազմակերպական տարածուն ցանց: Այս երկրորդ Ընդհանուր ժողովն էր, որ վերջնականապէս պիտի ճշդէր կազմակերպական միատրներու իրատունքները, պիտի յստակացնէր Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցը՝ մարմիններու փոխադարձ իրատունքներն ու պարտատրութիւնները, կանոնագրային յստակ տրամադրութիւններով: Կրկին կը յստականան ծրագրային-բարոյական-կեդրոնացում եւ կազմակերպական ապակեդրոնացում տարազները: Կազմակերպական ապակեդրոնացումը կը մնայ հիմնական դրութիւն:

ՀՅԴ Ժ. Ընդհանուր ժողովէն բխող կազմակերպական կանոնները, փաստօրէն, հիմնաքարը կը կազմեն Դաշնակցութեան վերջին յիսուն տարիներու կառոյցին եւ կանոնագրային ըմբռումներուն. տարբեր երկիրներու մէջ ապակեդրոնացման հիման վրայ գործող կեդրոնական եւ մեկուսի կոմիտէներ, իրենց ներքին ենթակառոյցով խումբեր, ենթակոմիտէներ եւ կոմիտէներ՝ այդ բոլորը շաղկապուած են կեդրոնական գործադիր մարմնով՝ ՀՅԴ Բիւրոյով: Յաջորդող Ընդհանուր ժողովները

Դաշնակցական բեմ

միայն մասնակի փոփոխություններ բերին 1925ի կանոնագրին մէջ:

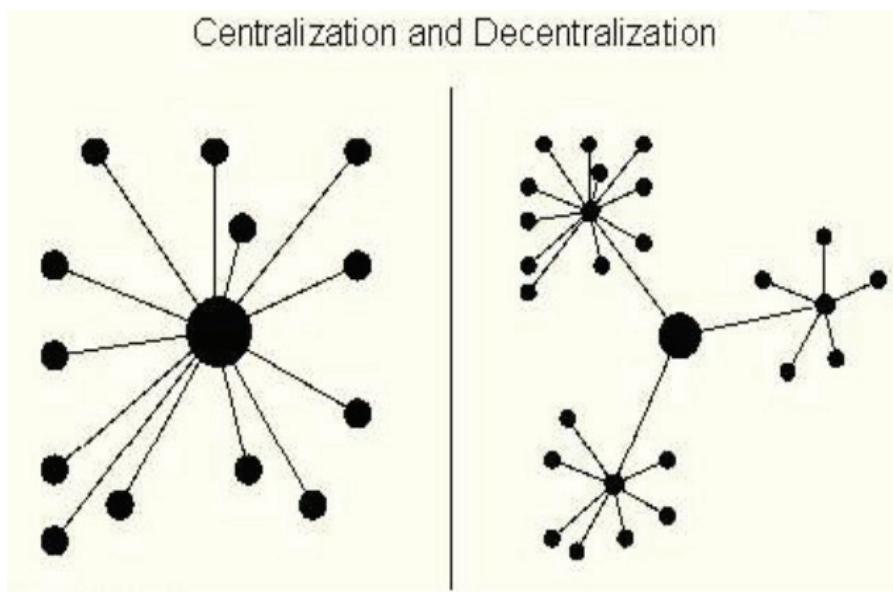
Տասնեակ տարիներ ՀՅԴ կազմակերպական կարեւորագոյն համակարգերէն եղող ապակեղրոնացումը կուսակցական համակարգին մէջ պատասխանատուութեան իրաւունքներու լայնօրէն բաշխումը կ'ենթադրէ իւրաքանչիւր կուսակցական մարմնի պատասխանատուութեան բաժնի յատկացում: Պատասխանատուութեան յանձնումը համակարգի որեւէ մարմնի տուեալ մարմնին մօտ առաջ կը բերէ յանձնառութեան զգացում: Իսկ երբ յանձնառու եւ որեւէ գործի կատարման ուղղութեամբ, պարտաւոր եւ պաշտպանելու կատարածիդ իրաւականութիւնն ու ճշմարտացիութիւնը: Բաբգէն Սիւնիի ընդգծումով. «Ահա թէ ինչպէս. Դաշնակցութեան հիմնական պայմանը ապակեղրոնացման դրութիւնն է. ամէն կոմիտէ ազատ է իր տեղին մէջ բոլորովին անկախ գործելու. նա իր առանձին անունն ու ներքին ծրագիրը կրնայ ունենալ, բայց կը գործէ յանուն Դաշնակցութեան, եւ երբ դաշնակցական անհատ մը որեւէ կոմիտէի իրաւասութեան տակ գտնուող տեղ մը երթայ, կ'ենթադրուի այդ կոմիտէին եւ կը գործէ անոր հրահանգներուն համեմատ»: Իսկ պետական եւ կուսակցական գործընթացի մէջ կեղրոնացեալ աշխատանքային համակարգերուն մէջ ցայտունօրէն կը տեսնուին աղէտաբեր եւ անցանկալի հետեւանքները: Թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ քաղաքական ասպարէզներուն մէջ ուժի կեղրոնացումաձեւութիւնը վտանգաւոր տարրեր կը պարունակէ:

Ապակեղրոնացումը կեղրոնացումէն կը տարբերի այն իմաստով, որ «ես»ի զգացումը կը վանէ եւ հաւաքականի խորհրդանիշ «մենք»ով կը գործէ: Այլ խօսքով՝ ապակեղրոնացման հիմունքով ընթացած ՀՅԴ համակարգը կրցած է անսասան պահել կուսակցութիւնը: Յեղափոխական եւ քաղաքական առումով պաշտպանուած է նախ արտաքին հարուածներէ, ապա՝ ներքին ցնցումներէ:

ՀՅ Դաշնակցութեան՝ մօտաւորապէս 130 տարիներու ընթացքին կազմակերպութեան հզօրացման եւ ակտիւութեան արմատական կարեւորագոյն հիմքերէն մէկը ապակեղրոնացումն է: Այդ պատճառով ալ անհրաժեշտ է այս համակարգը պահպանել ամուր կերպով եւ գործադրել անդով կերպով, որպէսզի կուսակցութեան գործունէութիւնը ալ աւելի արդիւնատուրուի, առաւել արդիականանայ եւ հզօրանայ, իսկ միւս կողմէ՝ շարքայիններու քմահաճ կեցումաձքին համար որդեգրուելիք կեղրոնացեալ որոշումները տեղ չգտնեն մեր կուսակցական ու ազգային հաւաքական շահին մէջ:

Վերոնշեալ սկզբունքէն ելլելով է, որ ՀՅԴ ապակեղրոնացումը կազմակերպական համակարգը կուսակցութեան ամրակոտ խարխիսն է, որ անոր հիման վրայ կը վերածուի գաղափարական ու բարոյական միաձոյլ նկարագրով կուսակցութեան: ■

Շուշի կամ անուսադիր գեներալների սովորական պատմությունը

Նորել Գասպարյան
Գրող, Արցախի վաստակավոր լրագրող, ռեժիսոր

Մենք տանուլ տվեցինք այս մի ճակատամարտը: Չնայած մեկ-մեկ մտածում եմ, որ այդպիսի բան չկա, որ մենք ուղղակի չէինք կարող, ուզում եմ ասել՝ դրա իրավունքը չունեինք, այսինքն՝ չենք պարտվել: Խոսքը, իհարկե, պարտվողների մասին չէ: Եվ սա ամեննին էլ նրանց առաջին պարտությունը չէ: Օրինակի համար եմ ասում, 92-ին ընդամենը մի քանդված Ստեփանակերտ էր մնացել, մի քանի փոքր-մոքր գյուղ, մեկ-երկու եկեղեցի... Բայց պարտվող չկար... Ձեռքերը բարձրացնող չկար... Հա, գեներալ էլ չկար, ոչ մի ուսադիր... ոչ մի մեղալ ու շքանշան... Մենք էինք մերոնցով... Մեր բոլոր բարբառները խառնվել, դարձել էին մեկը... Մենք մեր մեջքը տվել էինք մեր հազարամյա տան պատին ու կովում էինք... Զարկվողն էլ դավաճան էր, բա ճնց, եղբայր, էլի քիչ էինք, էլի պակաս էինք, էլի ոչինչ չէր հերիքում... էլի նահանջի տեղ չկար...

Իմ Ռուբեն պապը 41-ին թողեց երեք անմայր երեխաներին ու կամավոր մեկնեց ֆրոնտ: Ասում են՝ այնքան հպարտ էր, այնքան հպարտ էր կանգնել գյուղամիջում, որ թվում էր՝ արդեն վերադարձել է հաղթանակի բարիքները համագյուղացիներին առատորեն բաժանելու: Բայց չվերադարձավ պապս: Իսկ երբ մորս հարցնում էի նրա մասին, մայրս միայն արտասվում էր...

92-ին էլ ճակատ մեկնողի հպարտությունը ոտից գլուխ ողողել էր Ռուբեն պապի Մհեր թոռանը... Ասում են՝ պատկերը նույնն էր. ոչ մի տարբերություն, ոչ մի պակաս գույն ու գիծ: Ուղղակի նույն ֆիլմը մենք հավաքվել, դիտում էինք նորից ու նորից...

Մհերն էլ չվերադարձավ... Շուշի և տասնյակ գյուղեր ու քաղաքներ ազատագրած անուսադիր մարտիկը... Հրադադարին ընդամենը մի քանի օր էր մնացել... Չէ, Մհերը ուսադիրներ չունեք, բայց Մհերը գեներալ էր... Կարմիր, հաստ ժապավենով, մեծ-մեծ աստղերով... Ռուբեն պապս էլ էր գեներալ...

Շուշի

Փոքրիկ-փոքրիկ, Երկիր մուրակից դուրս Սգնեք գյուղից 41-ին մեկնած և նեմեցի ֆրոնտում մնացած տղամարդկանցից յուրաքանչյուրը:

Վերադարձող համարյա չկար, հենց այդ «համարյաներից» մեկի ասած՝ տղամարդու նմանվող մի քանի կիսատ-պոստ, ավերված շինություն:

Ո՛վ կհամարձակվի ասել, որ պապս պարտվել է, որ Մհերը տանուլ է տվել, որ Սգնեքը մուրավել է պատմության ոլորապտույտ ճանապարհներին... որ ես նման պատմություններով պարզապես մխիթարում եմ ինքս ինձ, որ ես այդպես փորձում եմ... պատկերացնում եք, չեմունել...

Բան չունեմ ասելու, մեր հավերժական թշնամին Սգնեք գյուղի դաշտերով ու անտառներով եկել-հասել է Շուշի, և մատ է թափ տալիս երկրի վրա, և ծաղրում է, ավերում-քանդում... ոտնատակ տալիս Շուշիիս սրբանցքները, նեղիկ ու հազարագույն փողոցներում ապրող իմ մանկությունը: Հետո... Էլ ինչ կարող է անել թուրքը, որ Շուշիում մեծացած Նորել անունով հայ մարդը զարմանա...

Էլի պապիս ասածը. «Հինչքան թորքը էս հողեն իրեսին ման կյա, աշխարհքս մաքրվլական չի...»:

Նաև խորհուրդների երկրում՝ հենց բերդաքաղաքում, թոփ ու թվանգով զինված հորս խոսքը. «Էս ըրևին տակեն կամ մունք պիտի ինինք, կամ էլ էդ շանտղեքը... Եվ հինչքան մտածում, դուզը մեր ինիլնա: Էսա կտեսնաք... Մեռնիմ, թա տոմ ասում...»: Եվ հայրս երբեք տանուլ չտվեց. թվանգով եկան, թվանգով դրանց առաջն առավ, դանակով եկան, դանակով գնաց եկողի վրա, ծիծաղելով մտան մեր տարածքը, ծիծաղելով փոեց... Հաճախ մենակ, ընդամենը մի քանի հոգով, մեկը՝ տասի դեմ... Մեռնեմ, թե սուտ եմ ասում:

Այնպես որ հիմա էդ տանուլ սովորը առաջին

Ընկերական գրույցներ

անգամ չէ, որ տանուլ է տալիս. սովոր է նա, օրինակի համար՝ ի վիճակի չէ հաղթելու, օրինակի համար՝ չգիտի՝ ինչ փառավոր բան է հաղթելը... Հիմա չասեմ, որ միայն պարտված հաղթողը կարող է այդ անճոռնի ճոճվող մատը ջարդելու ցանկություն ունենալ, որ միայն հաղթողն է վիրավորանքից պատեպատ զարկվողը, միայն նա է ի վիճակի հոտոտելու ցավը, չարչարանքը և պատրաստվելու նոր խիզախումի՝ չմտածելով անգամ, որ ինքը մենակ է էս մեծ ու կործանման արժան աշխարհում, որ ինքը դեռ վերքեր ունի չսպիացած, որ իրեն ոչ մեկն արդեն լուրջ չի ընդունում...

Չասեմ՝ թքած... Չասեմ ինձ բան ասողի... Թաքցնելու բան չկա. 88-ից այս կողմ երբեք այսքան ծանր չի եղել, ինձ այսպես ամեն օր չեն կարողացել վիրավորել, այսքան թույլ ու անօգնական չեն համարել...

Ո՞վ է մեղավորը... Թող ոչ մի զոհ չպահանջվի ինձնից բացի... Ո՞վ է ապաշխարողը... Լինել այդ եզակի մեկը, այսօր երկիրս այսքան դժվար չէր շնչի... Չկա, չի լինելու... Գոնե մեկը հավատում է մեղավորի անսպասելի խիզախումին: Չփնտրենք: Մենք ժամանակի խնդիր ունենք... Ժամանակը մեզնից առաջ է... Ուշացողի առաջ փակվելու են վերադարձի բոլոր ճանապարհներն ու արահետները, և ոչ մեկը նրան չի ճանաչելու...

Ի՞նչ ասեմ, էլի տղաներից եմ ամաչում, զարկվածներից, մարմնի կեսը մի կերպ խրամատից բերածներից, առանց մեղալի ու շքանշանի սպորողներից... Եթե ուզում եք իմանալ, էլի միայն նրանք գիտեն մեղավորի տեղն էլ, դավաճանի տեղն էլ, չուշացողի տեղն էլ... Այդ նրանք են, որ տանուլ չտվեցին, որ ինձ օգնում են ապրել և երբեք, երբեք չեն սովորեցնում սիրել... ոչ էլ պարտադրում են...

Չէ, եղբայր, արդեն այնքան ենք ետ նայել, որ չգիտենք՝ առջևում ով կա, և ինչ է մեզ սպասվում:

Շուշիում 60-ականներին էր, երբ հայրս, ինչ-որ

Արցախ. Մենք ենք մեր լեռները

Մրտեփանսկերպի հուշահամալիրը

անհասկանալի շորերի մեջ փաթաթած, տուն բերեց իր երրորդ երկփողանին: Մայրս վախեցած ընդամենը մի քանի բառ դրեց սեղանին հպարտորեն մեկնված հրացանի կողքին՝ ինչ ենք անելու...

- Մըզըրա եկողին մաման լիցիցնանընք... Մինը՝ ինձ, մինը՝ Նորեկին, մինն էլ՝ Հովիկին...

Պատկերացնում եք՝ ես ընդամենը տասը տարեկան էի, իսկ եղբայրս՝ ինը... Հայրս ոչ քաղաքականությամբ էր զբաղվում, ոչ բակում հավաքվող տղամարդկանց քննարկումներին էր մասնակցում, ոչ էլ պատմության հաստատվոր դասագրքերն էր ուսումնասիրում: Հայրս ամեն օր պատրաստվում էր մեզ համար դեռևս անհասկանալի մի իրարանցումի... Հայրս պաշտպանում էր մեզ, և ոչ մեկը չէր համարձակվում վիրավորել մեզ, կովի բռնվել մեզ հետ, նայել մեր տան կողմը... Նման բան չէր կարող լինել... Գիտե՞ք՝ ինչու: Ասեմ, որովհետև թուրքը գիտեր հորս գիսանոցի մասին...

Էհ, ընդամենը մի քանի օր է մնացել: Մայիսի 9-ին՝ առավոտյան, ես հագնելու եմ իմ՝ հատուկ այդ օրվա համար տարիներ առաջ պատրաստված հանդերձը, ուզում եմ ասել՝ արդեն մի քանի անգամ այն ինձ հետ գնացել հասել է Շուշի: Հա՛, հագնելու եմ այդ հանդերձը և գնալու եմ ուղիղ հուշահամալիր... պապիս հետ գրուցելու, Մհերիս լսելու... իմ բանակի համար և ներողություն եմ խնդրելու այնտեղ հանգչող իմ ազգակիցներից, որ այս անգամ չեմ կարողանա հասնել բերդաքաղաք... Եվ ասելու եմ՝ երանի՛ ձեզ, տղերք, որ չիմացաք՝ ինչ բան է պարտությունը, որ... երևի ուրիշ ոչինչ...

Կարծում եմ՝ ունեմ դրա իրավունքը, և տղերքն էլ ինձ սպասելու են... ■

Գնահատելու համար Պալեանների ներդրումը

Վրեժ-Արսև

Ուշադրությանն առնելով յանձնուեցաւ պատկանելի ծաւալով, ընտիր թողոթի վրայ, լաթակազմ ու գեղեցիկ հատոր մը՝ նուիրումս Պալեան ճարտարապետներու գերդաստանին՝:

Խնդրուեցաւ, որ անդրադառնամ: Խնդրանք մըն էր, որ չէի կրնար մերժել գրքին ունեցած կարևորութեան պատճառաւ՝ մէկ կողմէ՝ ինծի համար՝ իբրև ճարտարապետի², միւս կողմէ՝ հայութեան համար ընդհանրապէս: Եւ ինչո՞ւ միայն հայութեան: Արդարև, մեծ ծառայութիւն մըն է, որ կը մատուցէ այս գործը թէ՛ մեր և թէ՛ աշխարհի պատմութեան ու մշակոյթին:

Ինչ գիրքի մասին է խօսքը. «**THE Balyans – Ottoman Architecture and Balyan Archive**» («**Պալեանները – Օսմանեան ճարտարապետութիւնը և Պալեան արխիւը**»), հեղինակը՝ Պիլքէ Ուրաս: Թրքերէն բնագիրը լոյս տեսած է 2021 թ. յունուարին, անգլերէն թարգմանութիւնը՝ ամիս մը ետք:

Հատորի պատրաստութեան համար հեղինակը օգտուած է բազմաթիւ աղբիւրներէ. թարգմանուած են ԺԹ և Ի դարերու հայկական աղբիւրներ, պատճենահանուած գերեզմանատուներու և եկեղեցիներու արխիւներ, և հատորին մէջ ներառուած 155 նկարներ, որոնցմէ 98ը՝ Հայաստանի Ալեքսանդր Թամանեանի անուան ճարտարապետութեան ազգային թանգարան-ինստիտուտէն, մնացեալ 57ը՝ անհատական հաւաքածոներէ, ՀՀԸՄԻ Փարիզի Նուպարեան մատենադարանէն, հայկական, թրքական, ամերիկեան և կրօնական տարբեր թանգարաններէ ու պետական կամ այլ հաստատութիւններէ:

Ո՞վ է Պիլքէ Ուրաս, որուն վստահուած է այսպիսի կենսական գործի մը պատրաստութիւնը: Իր ամփոփ կենսագրագիծին մէջ ան ինքզինք կը ներկայացնէ իբրև ճարտարապետ ու գրող: Ծնած է Բոսնիայի 1976ին, ճարտարապետութիւն ուսանած Հռոմի «Լա Սափիէնձա» համալսարանը, աշխատած Նիւ Եորք՝ մեծանուն ճարտարապետական գրասենեակներու մէջ, Թուրքիա վերադարձած ու բացած է սեփական գրասենեակը և դասաւանդած «Պահչէշէիք» համալսարանին մէջ, աշխատակցած է զանազան թերթերու և պարբերաթերթերու: Ներկայիս կը բնակի Փարիզ: Մեծ հետաքրքրութիւն ունի օսմանեան շրջանի ճարտարապետական գծագրութիւններու և վաւերաթուղթերու նկատմամբ ու յաջողած է ստեղծել անձնական մեծ հաւաքածոյ մը: Իր կազմակերպած ցուցահանդէսներու կամ հրատարակած գիրքերու և յօդուածներու ճամբով, ի միջի այլոց, ներկայացուցած է Էտուարտո տէ Նարի իտալացի ճարտարապետի գործը Պոլոյ մէջ և օսմանեան պալատներու գեղագարդումները Պետրոս Սրապեանի կողմէ:

Այս գիրքը կու գայ հարստացնելու այս ուղղութեամբ ակէ առաջ կատարուած աշխատանքը, յստակապէս վերոնշեալ թանգարան-ինստիտուտի տնօրէն դոկտ. Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեանի «Հայոց ազգին

պարտէզի գանձերը. Պալեաններ» գիրքը³:

Այս գործի նախաձեռնողն ու հովանաւորն է «ՀԱՅՃԱՐ» ճարտարապետներու և ճարտարագէտներու միութիւնը, ծրագրին համադրողները (նաև հովանաւորները)՝ Արսէն Եարման և Գէորգ Էօզգարակէօզ:

Այս հատորը արդիւնք է լայն համագործակցութեան մը: Գրքի տուեալներու էջին վրայ կը յիշուին բազմաթիւ աշխատակիցներ ու աջակիցներ՝ ընդհանրապէս հայ:

Ինչ պատկեր կը ներկայացնէ գրքին քովանդակութիւնը: Ահա՛.

- Ներածական
- Նախաբան
- Պալեաններու ճարտարապետութեան արխիւը
- Պալեան ընտանիք. անձնական պատմութիւններ
- Պալեաններու ճարտարապետութիւնը և անոր ներկայացումները
- Պալեաններու ճարտարապետութիւնը Թանգի-մաթի դարաշրջանին
- Պալեաններու արխիւի ցուցակը
- Համառօտագրութիւններ
- Մատենագիտութիւն
- Ցուցակ

Ինչպէ՛ս ծագած է գիրքը հրատարակելու գաղափարը:

Արսէն Եարման իր ստորագրած ներածական խօսքին մէջ կը տեղեկացնէ, թէ երբ բացայայտուած է Պալեաններու արխիւը, յառաջացած է այնտեղ թաքնուած իրողութիւնները պատմութեամբ հետաքրքրողներու սեփականութիւնը դարձնելու ցանկութիւնը: Այդ արխիւի ուսումնասիրութիւնը յստակօրէն հաստատած է, որ «Պալեանները, որոնք յաճախ սխալ մեկնաբանուած են պարզապէս իբրև շինարարներ, և որոնց յօրինողի ինքնութիւնը մոռացութեան տրուած է, իրապէս գործող եռանդուն ճարտարապետներ էին թէ՛ ծրագրերու պատրաստութեան և թէ՛ անոնց գործադրութեան մարզերուն մէջ» (էջ 6): Եարման կ'աւելցնէ, որ շատ քիչեր գիտեն, թէ անելի քան մէկ դար «պալատներ, զօրանոցներ, տաղաւարներ, մզկիթներ,

դամբարաններ, դպրոցներ և եկեղեցիներ կերտած» (էջ 7) Պալեան ամիրաները ինչ յարաբերություններ ունեին սուլթաններուն և պետական պաշտօնակատարներուն հետ և ինչ մասնակցություն բերած են երկրի ճարտարարուեստականացման և քաղաքային զարգացման, ուստի սոյն գիրքը լոյս ընծայելը պարտաւորութիւն մըն էր անելի, քան պարզ ցանկութիւն մը:

«ՀԱՅՃԱՐ» ճարտարապետներու և ճարտարագէտներու միութիւնը իր կարգին նոյնպէս ներածականի մը մէջ կը նշէ, որ կարևոր իրադարձութիւն մըն ալ նկատուելու է Քիրմիզիեան եղբայրներուն շնորհիւ Սկիւտարի (Պաղլարպաշքի) մէջ վերաշինութիւնը Պալեան գերդաստանի դամբարանին, որ կայսերական մայրաքաղաքին վրայ Պալեաններու ունեցած ամենէն ուժեղ ոգեկան դրոշմը կը դառնայ իրենց ճարտարապետական գործերուն կողքին: Այդ դամբարանի ծրագրի ներկայացումը 2014ին Վենետիկի ճարտարապետական երկամեայ ցուցահանդէսին առիթ կը հանդիսանայ, որ ճարտարապետ Արմէն Կիրեղեան Հայաստանի ճարտարապետական թանգարանի տնօրէն Աշոտ Գրիգորեանին հանդիպի ու անոր յանձնէ Պալեաններու արխիւը՝ կատարելով իր մեծ հօր՝ Պալեաններուն գործակից ճարտարապետ Լևոն Կիրեղեանի կամքը: Այս վերջինը արխիւը Պոլիսէն դուրս բերած էր, յստակ չէ, թէ 1907ին, 1921ին, թէ 1926-1927ին, և պահած էր իր «Արարատ» մենատան մէջ(Ասուօ, Իտալիա)՝ միշտ յուսալով ու կամենալով, որ այդ կարևոր վաւերաթուղթերը օր մը Հայաստան հանգրուանեն:

Վերջապէս ներածական իր խօսքով Գեորգ Էօզգարակէօզ շնորհակալութիւն կը յայտնէ բոլոր անոնց, որոնք իրականութեան վերածեցին այս հսկայական աշխատանքը:

Գրքին հեղինակը «Նախաբանին» մէջ ընդհանուր բովանդակութիւնը ներկայացնելէ ետք կը հաստատէ, որ «Պալեաններու ծրագրերուն պարզապէս արդի մեկնաբանութեամբ մօտենալու փոխարէն յատուկ ճիգ մը թափուեցաւ զանոնք համարկելու իրենց ժամանակաշրջանի հեռանկարին մէջ»(էջ 13): Այդ նպատակով շուրջ երեք տարի ուսումնասիրած է թրքական վարչապետարանի, Ֆրանսայի ազգային գրադարանի, ազգային արխիւներու, ճարտարապետական կաճառի և պաշտօնական այլ հաստատութիւններու վաւերաթուղթերը, օսմանեան, հայկական և ֆրանսական մամուլը, ինչպէս նաև օտարազգի ճամբորդներու և գրողներու տպատրութիւնները: Առաջին անգամ ըլլալով լոյս կը տեսնեն, շնորհիւ Պալեաններու արխիւին, ցարդ մասնակիօրէն միայն ծանօթ բազմաթիւ անկերտ ծրագրեր, արդէն իսկ քանդուած կամ ամբողջովին փոխուած պալատներու և այլ շէնքերու գծագրութիւններ, ծանօթ առկայ գործերու յօրինման տարբերակներ, ինչպէս նաև Սարգիս Պալեանի ջրաներկ հեռանկարները, որոնք կը պահուին Նուպարեան մատենադարանին մէջ:

Առաջին գլուխին՝ «Պալեաններու ճարտարապետական արխիւը»ին մէջ Ուրաս, առանց

Սարգիս Պալեան, իղանկարը՝ գործ Պեպրոս Սրասյանի, 1874

ձեռնոց դնելու, յստակ կը գրէ. «Պալեանները իրենց ճարտարապետական յղացքներուն մէջ աննախընթաց չափերու կրցան հասնիլ՝ որդեգրելով նոր տիպաբանութիւններ և առաջադրելով նոր լուծումներ առկայ տիպաբանութեանց, որոնք հետզհետէ անելի ու անելի կը բարդանային գործառոյթի առումով: Պալեաններու ճարտարապետութիւնը յատկանշող այլ տարրեր են միջգիտակարգային (միջմասնագիտական) գործակցութիւնը, նոր շինանիւթերու գործածութիւնը և շինարարական բարդ վայրերու կազմակերպումը, ներառեալ կառուցողական նորարար հմտութիւնները և գործելաձևերը, մօտէն հետևելով ժամանակակից ճարտարարուեստական յեղափոխութեան արհեստագիտական զարգացումներուն»(էջ 19):

Պալեանները, ժամանակի նոր պարոքեան զարդապաշտական մօտեցումներուն հաւատարիմ մնալով հանդերձ, «յուշարձանային դասականութիւնը, – կ'ըսէ ան, – հարստացուցին աւանդական ցայտուն տարրերով՝ պատմական բազմընտրականութեան մը մէջ, որ պիտի առաջնորդէր ճարտարապետական շարժումի մը, որ պիտի ճանչցուէր իբրև օսմանեան վերածնունդ» (էջ 20):

Հակառակ տարբեր ծրագրերու իրականացման՝ յղացքային տարբեր մօտեցումներով, տարբեր ոճերով, հեղինակը կ'աւելցնէ, թէ անոնք ճանաչելի են շնորհիւ «մեր այն հոգեբանական ընկալումին, որով կը տեսնենք անոնց միջև որոշ կապ մը»: «Այդ՝ տարածութեան ոգին է՝ իբրև վերացական ընկալում մը: Այդ՝ վեհութիւնն ու մեծութիւնն է, որ կը ներկայացնէ երեք ցամաքամասերու վրայ տարածուած հսկայ կայսրութիւն մը, որ կը պատշաճի օսմանեան սուլթանին՝ իբրև արուեստի բացառիկ հովանատրի մը»(էջ 20):

Հեղինակը վկայութեան կը կանչէ Ալիսըն Վարթոն (Տիրգարեան), որ կը նշէ, թէ մէկ կողմէ թուրքերը փորձած են նսեմացնել Պալեաններու դերը, նոյնիսկ վարկաբեկել զանոնք, միւս կողմէ հայերը զիրենք հանճարներ նկատած են, երբեմն՝ ի հեճուկս այլ հայ ճարտարապետներու:

Հեղինակը կը գրէ, որ Պալեաններու նկատմամբ վերջերս պետական որոշակի դրական կեցուածք սկսած է ձև առնել շնորհիւ հայ գաղութի ջանքերուն: Նաև նկատի առնելու ենք, որ ճարտարապետական բազմընտրական ոճին նկատմամբ միջազգային բացասական տրամադրութիւններն ալ դեր ունեցած

են հակապալեանական կեցուածքներու յառաջացման մէջ: Բարեբախտաբար, այդ ևս սկսած է փոխուիլ:

Ըստ Ուրասի՝ «ԺԹ դարու օսմանեան ճարտարապետութիւնը որուն մէջ Պալեան ընտանիքը, կըզրաւէ կեդրոնական տեղ մը, արժանի է գիտական ու քննական գնահատման մը՝ այդ նախապաշարումներէն անդին: Օսմանեան հարստութեան հովանաւորութիւնը, կայսերական ինքնութեանական քաղաքականութիւնները և բազմալեզու ու բազմամշակոյթ կայսրութեան մը ազգային ինքնութեան որոնում մը արժէքաւոր կը դարձնեն Պալեաններու բազմընտրականութիւնը: Յօրինման լայն ազատութիւնը և ոճական փոխներգործութիւնները, որոնք ի յայտ եկան ընտանեկան արխիւներէն, պէտք է նկատուին իբրև ճարտարապետական ինքնատիպ, խառնածին և բարձրորակ մօտեցում: Ասիկա մօտեցում մըն է, որ կ'օգտուի կայսրութեան մտաւորական դաշտի ժամանակակից գաղափարներէն՝ փոխանակ ստեղծելու անարժէք կրկնութիւններ արևմտեան կաղապարներու, որ կը ձգտի արդիական ըլլալու թէ՛ մտաւորական և թէ՛ արհեստագիտական առումներով և որ կը փորձէ յառաջդիմութեան հասնիլ՝ հիմնուելով արտադրական տեղական նախատիպերուն վրայ» (էջ 25-26):

Այս հատորը բծախնդիր մանրամասնութեամբ կու տայ Պալեան գերդաստանի պատմութիւնը՝ սկսելով անոր հաւանական նախահայրէն՝ Մերեմեթճի Պալի Խալֆայէն, որ վարպետ նորոգողի համբաւ ունէր(ուրկէ ալ՝ իրեն տրուած այդ անունը), որ գաւառէն (Մարաշի և Քոզանի միջև գտնուած Պելէն գիւղէն կամ, երկրորդ աղբիւրի մը համաձայն, Բաբերդի Լուսոնք գիւղէն, վերջապէս ըստ երրորդ աղբիւրի մը՝ Կեսարիոյ Տերևանք գիւղէն) փոխադրուած է Կ. Պոլիս: Ան մահացած է 1803ին: Անոր շտաւիղները ճանչցուած են Պալի-եան, ապա՝ Պալեան (Պալիի գաւակներ) մականունով: Ճարտարապետ եղած են անոնցմէ երկուքը՝ Սենեքերիմը (1768-1853) և Գրիգորը (1764-1831)՝ կայսերական ճարտարապետը, որ ճանչցուած է նաև իբրև Գրիգոր ամիրա: Վերջին ամիրաներէն եղած է անոր զաւակը՝ Կարապետ ճարտարապետը (1800-1866): Այս վերջինին չորս զաւակները, որոնք նոյնպէս նոյն ասպարէզը ընդգրկած են, եղած են Նիկողոսը (1826-1858), Սարգիսը (1831-1899), Յակոբը (1838-1875) և Սիմոնը (1846-1894): Սարգիսը, բացի ճարտարապետ ու տաղանդաւոր գեղանկարիչ ըլլալէ, նաև գիտարար մըն էր, որ հիմնաւորապէս պիտի զարգացնէր շինարարութեան մեքենական սարքերն ու միջոցները: Այս գերդաստանի վերջին ճարտարապետ շտաւիղը պիտի ըլլայ Նիկողոսի զաւակը՝ Լևոնը (1855-1925), որ «ժամանակի պայմաններուն ու անձնական դժուարութիւններու»(էջ 93) պատճառաւ Փարիզ փոխադրուած է ու հոն ալ մահացած: Կենթադրեմ 1915ին կ'ակնարկուի...

Բայց Պալեան անունը՝ իբրև ճարտարապետներու գերդաստանի անուն, ժամանակ մը ևս շարունակուած է շնորհիւ Պալի Պալեանի (1835-1911), որ բացառիկ

Պէշկիթաշի Ս. Ասրուստաճիին եկեղեցոյ խորանը, գործ՝ Կարապետ Պալեանի, 1860-ի շուրջ

արուեստագէտ էր ու անմիջական գործակիցը Պալեաններուն և իբրև պատուոյ կոչում ստացած է ու պահած է Պալեան մականունը: Իր զաւակը՝ Կարօն (1878-1960), ճարտարապետ է եղած, 1896ին (այդ ալ ուրիշ դժիւեմ ժամանակի մը մէջ) փոխադրուած է Պուլկարիա, ապա՝ Գահիրէ: Այնտեղ ինքն ալ, համբաւ վաստկած, յօրինած է խոհիներու պալատները կամ շէնքերը: Անոր զաւակը՝ Հրազդան Պալեանը ևս ճարտարապետ էր: Այս տողերը գրողը զինք ճանչնալու բախտը ունեցած է...

Պալեանները կը յատկանշուին իբրև հաւաքական ուժ գործած գերդաստան: Անոնք ունեցած են ընտանեկան համագործակցութիւն և յաջողած իրենց տարբեր անդամներու տաղանդն ու ձիրքը ի մի բերել և աւելի արդիւնաւէտ ասպարէզ մը ունենալ: Արդէն անոնց աւարտն ալ մասամբ հետևանք է այդ երկարամտայ ներգործակցութեան տկարացման:

Կ'աւելցուի նաև, որ ամիրաներու և Պալեան ամիրաներու օրով է, յատկապէս 1820էն 1840, որ կարելի է եղած շրջանցել մինչ այդ գործող կայսերական-պետական արգելքները և նորոգել հայկական եկեղեցիներն ու հաստատութիւնները և կերտել նորերը: Սա արդէն Պալեաններու այլ ներդրում է, յատկապէս հայկական տեսանկիւնէ:

Յաջորդ երկու՝ «Պալեաններու ճարտարապետութիւնը և անոր ներկայացումները» և «Պալեաններու ճարտարապետութիւնը Թանգիմաթի դարաշրջանին» գլուխներուն մէջ Ուրաս կը կատարէ զանազան վերլուծումներ՝ պատմական ակնարկներով՝ ճարտարապետութեան միջազգային զարգացումներու լուսարձակին տակ:

Դժբախտաբար, Պալեանները իրենց ճարտարապետական յուսքներուն և մօտեցումներուն մասին որևէ գրաւոր վաւերաթուղթ չեն ձգած, կամ նման վաւերաթուղթ չեն գտնուած, սակայն անոնց պատմութիւնը արձանագրուած է իրենց կերտած յուշարձաններուն և զծագրութիւններուն միջոցաւ:

Գրքին գլխաւոր բաժինը «Պալեան արխիւի ցուցակը» գլուխն է՝ շուրջ 200 էջ, և աւելի քան 200, եթէ նկատի առնենք, որ բազմաթիւ էջեր ունին կրկնակի չափեր, ներծալէն՝ բացուելով ու ցուցադրելով մեծ զծագրութիւններ՝ երբեմն մինչև չորս էջերու լայնքին: Այդ զծագրութիւնները յատկազգիծեր

են, ճակատներ («Ֆասատ»), ինչպես նաև մեկական արուեստի գործ հանդիսացող ներսյոթներ (ներքնամասեր), որոնք կը պարզեն Պալեաններու՝ շէնքերու տեղադրման, յօրինումի և զարդարման անգուգական տաղանդը: Այստեղ է, որ կ'ըմբռնենք Չըրաղան պալատի, Եըլտըզի տաղաարի, Ազիզիեի մզկիթի, Սարայպուտնու պահեստարաններու, Մաչքա զինարանի կամ տաղաարներու և այլ շէնքերու մանրակրկիտ գծագրութիւնները, ինչպես նաև նախորդ գլուխներուն մէջ գետեղուած լուսանկարները՝ Տոլմապահէ պալատի կամ ուրիշ շէնքերու: Կը հանդիպինք նաև այդ շէնքերուն մէջ գետեղուած կահաւորման կամ ջահերու և այլ օժանդակ իրերու՝ ընդհանրապէս այլոց կողմէ ստեղծուած, որոնք վարպետօրէն համարկուած են Պալեաններու ճարտարապետութեան մէջ: Նաև իրապէս տպատրիչ է Պէշիկթաշի սինագարդ ու կամարագարդ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյ խորանին լուսանկարը՝ 1860ի շուրջ առնուած: Չկառուցուած Ազիզիեի մզկիթը, որուն ճակատը կ'երևի նաև կողքի թողթէ կիսաշապիկին վրայ, ըստ հեղինակին ինծի ուղղուած մէկ նամակին, իր ծրագրուած չորս միւսարեթներով պիտի դառնար օսմանեան և իսլամական ճարտարապետութեան գլուխգործոցներէն մէկը: Եթէ Պալեաններու բազմաթիւ ստեղծագործութիւններ, ներառեալ

հայկական եկեղեցիները, չեն երևիր այս հատորին մէջ, պատճառն այն է, որ բացայայտուած արխիւին մէջ անոնք բացակայ են⁴:

Մատենագիտութեան ընդարձակ գլուխով մը՝ 7 էջ, ապա անձնանուններու, տեղանուններու և շէնքերու նոյնպէս ընդարձակ ցուցակով մը կ'ամբողջանայ այս մեծարժէք հրատարակութեան բովանդակութիւնը:

Օսմանեան կայսրութեան զարգացման մէջ հայ մարդուն, հայ քաղաքացիին ունեցած մեծ ներդրումին վկայութիւնը կը հանդիսանայ այս գործը ու նպաստ մը կը բերէ հայ և թուրք ժողովուրդներու փոխադարձ ճանաչման ու մերձեցման տեսանկիւնէն: Նախաձեռնողներն ու հեղինակը իրենց պարտքը կատարած են այս ուղղութեամբ: Կը մնայ, որ հակառակ կողմն ալ զիտակցի ստոր ու ինք ալ դրական քայլեր առնէ նոյն ուղղութեամբ:

Վարձքը կատար այս գիրքը ստեղծողներուն: Կը յուսանք, որ մշակոյթի ու պատմութեան սիրահարներ կարենան գնահատել կատարուած աշխատանքը և ոչ միայն անկէ օրինակ մը ունենան իրենց գրադարանին մէջ, այլև նախանձախնդիր ըլլան զայն տարածելու՝ նուիրելով հայ թէ օտար վարժարաններու, գրադարաններու և կեդրոններու՝ այդպիսով նպաստելով մեր ազգի առաւել ճանաչման⁵: ■

Աղբիւրներ եւ բացատրութիւններ

1. «THE BALYANS – Ottoman Architecture and Balyan Archive» («Պալեանները – Օսմանեան ճարտարապետութիւնը և Պալեան արխիւ»), հեղինակը՝ Պիլքէ Ուրաս, անգլերէնի թարգմանիչը՝ Թոլչէ Սելին Թաղմաթ, հրատարակիչը՝ Քորփուս Քիլիթիք վէ Սանաթ, խմբագիրը՝ Միւկէ Ճենկիզգան, գեղարկիչը՝ Ուլաշ Ուղուր, տպարանը՝ A4 Ofset Իսթանպուլ, փետրուար 2021: Առաջին տպագրութիւն՝ 600 տպաքանակով (թրքերէնը՝ նոյնպէս): 352 մեծադիր էջեր՝ 26 սմ x 31 սմ, բազմաթիւ ներծալ էջերով, գունաւոր:
2. Այս տողերը գրողը՝ Վրէժ-Արմէն Արթինեան, ճարտարապետ է՝ վկայեալ Գահիրէի համալսարանէն և Մոնթրէալի ՍգԿիլ համալսարանէն (մագիստրոս, 1969): Այդ ասպարէզին կը ծառայէ մինչ օրս՝ նոյն ստեղծման մամուլի և այլ գործունէութեանց ճամբով իր մասնակցութիւնը բերելով հայ կեանքին:
3. Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեան, Հայոց ազգին պարտէզի գանձերը. Պալեաններ, Երևան, «Զանգակ» հրատարակչութիւն, 2017, 544 էջ և ներծալ էջեր: Կը ներառէ ռուսերէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն ամփոփումներ:
4. Այս առնչութեամբ դոկտ. Աշոտ Գրիգորեանէ ստացայ հետևեալ բացատրութիւնը. «Պալեանների արխիւում հայկական եկեղեցիների գծագրեր և լուսանկարներ չկային: Կարծում եմ պատճառն այն էր, որ Լևոն Կիլիկեանը, որին պարտական ենք արխիւի այդ մասունքները փրկելու և պահելու ազնիւ արարքով, Պոլիս է եկել այն ժամանակ, երբ Պալեաններից վերջինը՝ Սարգիսը, արդէն մահացած էր, իսկ Պալեանների արուեստանոցը՝ քայքայուած, լքուած և թալանուած: Փրկել է այն, ինչը կարողացել է: Տարիներ առաջ Բարս Թովսլաջին (Բարսեղ Թովլանեանը) հրատարակեց Ստամբուլի հայկական եկեղեցիներին նուիրուած իր հետազոտութիւնը («Պալեան ընտանիքի դերը օսմանեան ճարտարապետութեան մէջ»), որում որոշ եկեղեցիների յատակագծեր կային նոր չափագրութիւններով: Այդ եկեղեցիների յատակագծային լուծումները անշուշտ տարբերում են հայկական աւանդական պաշտամունքային կառոյցների յատակագծերից այն պարզ պատճառով, որ Օսմանեան կայսրութիւնը արգելում էր գմբէթների կառուցումը (թերևս միակ բացառութիւնը Ջոպեանի կառուցածն է): Միւս կողմից՝ ինչ նախագծել և կառուցել են Պալեանները, խնդրին մօտեցել են ռացիոնալ ճանապարհով. օգտագործել են ձեռքի տակ եղած շինանիւթերը, վարպետներին, աշխատուժը և այլն: Նրանց հիմնական առաքելութիւնը Պոլսոյ հայ համայնքին օգտակար լինելն է եղել: Պալեանների արխիւում կան մի շարք մզկիթների նախագծեր: Դրանցում հետաքրքիրն այն է, որ յատակագծային լուծումներում յատակօրէն օգտագործել են հայկական աւանդական ճարտարապետութեան մէջ 4էն 7րդ դարերում արդէն լայն կիրառութիւն գտած չորս յենարանների (սին, մոյթ և այլն) վրայ վեր խոյացող գմբէթի յօրինուածքային լուծումները, որոնց, անշուշտ, լաւ տիրապետել էին նաև Պալեաններից առաջ Ստամբուլում գործած Տրդատը, Սինանը և այլք»:
5. Այս հատորը կարելի է ապսպրել՝ դիմելով www.thebalyans.com կայքէջին:

Նիկոլ Աղբալեան

(1875-1947)

• Ո՞րն է իմաստը մայիս 28-ի:

Այդ թուականին բովանդակ հայազգր, որ ստրուկ էր թուրքին և հպատակ՝ ոռուսին, կը դառնար ազատ ու անկախ հայրենիքի տեր ու քաղաքացի:

Այն ժողովուրդը, որ սովոր էր միայն իր վիզը երկարել թշնամիին և կինը զիջիլ ուրիշին, մայիս 28-ին ինքզինք կը հռչակէր ազատ ու անկախ. Ան իր ազատութեան համար կռուեցաւ ձմրան ցուրտին, բոպիկ և մերկ, քաղցած ու արինաքամ վիճակի մէջ:

Արևելեան և արևմտեան հայութիւնը՝ միացած Դաշնակցութեան դրօշին տակ, հասած էր ինքնագիտակցութեան՝ իբրև մէկ մարդ:

Ոտնակոխ նահանգները հայրենիքին մաս կազմեցին, ու մենք ունեցանք անկախ երկիր, ազատ ժողովուրդ մը և զարգացման ընդարձակ հորիզոն:

• 1918-1920 երկուքուկէս տարուան ընթացքին հայ ժողովուրդը կորովի թոնջով մը կազմեց պետական իշխանութիւն, մարզուեցաւ 30 հազարանոց բանակ, մաքրուեցաւ երկիրը ներքին թշնամիներէն, թափառական գաղթականութիւնը տեղաւորուեցաւ, անհանդարտ վրացիները սանձահարուեցան, և հնարաւոր եղաւ Կովկասի մէջ անօրինակ դիմադրութիւն կազմակերպել ուստի և թուրքի դէմ:

• Մենք ստրկութեան պատմութիւն ժառանգեցինք. Կը թողունք յաղթանակի էջեր:

• Ժամանակ մը պարզ ազգասիրութիւնը նկատուած էր վտանգաւոր, այսօր՝ ամենևին: Յետոյ յեղափոխութիւնը համարուեցաւ խելառութիւն. այժմ ամէն կողմէ կը ծափահարուի:

Հեռու չէ այն օրը, երբ մայիս 28-ը պիտի դառնայ ազգային տօն. այն ժամանակ գուցէ մեռած կ'ըլլանք մենք, և մեզի հետ՝ մեր հակառակորդները:

Մոռնալու չէ, սակայն, որ իր փառաւոր անցեալը ժխտողը խառնածին է:

• Մենք եղանք հպատակի ու ստրուկի որդի երէկ, բայց ազատ զաւակի ազատ հայր ենք այժմ. փորձեցինք անոր տալ անկախ հայրենիք ու տուինք. յետոյ ձախողեցանք, բայց մեր զէնքերը վար չեն դրուած, և պայքարը չէ վերջացած մեզ համար:

• Մեր յոյսը մեր բանակին վրայ է: Հայ ժողովուրդը պարտաւոր է ըմբռնել իր իսկ կենսական շահը և իր բարոյական, նիւթական և ֆիզիքական աջակցութեամբ ուժեղացնել իր բանակը՝ զայն դնելու համար այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ ոչ միայն ետ մղէ Հայաստանի դէմ կատարուած յարձակումները, այլև իրականացնէ մեր միւս ցանկութիւնները:

ԴԻՕՇԱԿ

Գործ՝ Ա. Խաչատրյանի